

Serie *socialisme en vrijheid*

■ In deze reeks zijn sinds oktober 1995 een twintigtal brochures verschenen. Deze zijn een co-productie van *De Vrije Socialist* en uitgeverij *Rode Emma*. Van de meeste zijn nog maar enkele exemplaren verkrijgbaar of ze zijn geheel op.

■ Aan de binnenzijde van de omslag is een overzicht te vinden van in de lezingen besproken onderwerpen. Indien je in een of meer daarvan speciaal geïnteresseerd bent, neem dan contact met ons op. Misschien is er nog een (kopie van een) brochure of andere informatie beschikbaar.

■ Te bestellen zijn wél onderstaande, meest recente uitgaven uit 1997. Ze kosten per stuk f4,90 en de porto is f1,60. Bij bestelling van twee brochures is de porto f2,40, bij drie, vier, vijf of zes brochures wordt dat f3,20.

■ Overmaken kan op giro 4746927 t.n.v. Stichting Rode Emma, Postbus 11378, 1001 GJ Amsterdam.

- > nr. 13 Fred van der Spek
De actualiteit van het antimilitarisme
ISBN 90-73249-22-8
- > nr. 14 Dick Gevers
Sacco en Vanzetti.
Zeventig jaar na een gerechtelijke politieke moord
ISBN 90-73249-23-6
- > nr. 15 Takis Fotopoulos
De opkomst van het neo-liberalisme in Europa
ISBN 90-73249-24-4
- > nr. 16 Martin Broek/José Ramos Horta
Wapenhandel met Indonesië
ISBN 90-73249-25-2
- > nr. 17 Jan Holvast/Sjoerd Bosch
Persoonsregistratie en privacybedreiging
ISBN 90-73249-20-1
Verschenen als nr. 107 van *De Raaf*
- > nr. 18 Harry Provoost
De doodlopende weg van de New Age
ISBN 90-73249-26-0

Socialisme en vrijheid - Brochure-reeks nr. 19

NIET ALLEEN VRIJHEID

**Politieke waarden,
verzorgingsstaat en
anarchisme**

André Bons

Rode Emma • De Vrije Socialist

NIET ALLEEN VRIJHEID

*Politieke waarden,
verzorgingsstaat en
anarchisme*

André Bons

Rode Emma • De Vrije Socialist

Onder het motto *socialisme en vrijheid* organiseert de redactie van de voormalige *Vrije Socialist* een serie lezingen. De in deze brochure opgenomen teksten zijn de uitgebreide versies van twee lezingen over de verzorgingsstaat die André Bons hield op 4 februari 1996 en 1 februari 1998.

De eerste tekst is een herdruk van nr. 3 in deze serie onder de titel *De toekomst van de verzorgingsstaat*. De tweede tekst verschijnt hier voor het eerst op schrift onder de titel die aan deze gehele uitgave is meegegeven: *Niet alleen vrijheid. Politieke waarden, verzorgingsstaat en anarchisme*.

NIET ALLEEN VRIJHEID

Politieke waarden, verzorgingsstaat en anarchisme

Uitgave van
De Vrije Socialist
Postbus 713 - 1000 AS Amsterdam
Rode Emma
Postbus 11378 - 1001 GJ Amsterdam

telefoon/telefax: 020-6120518
e-mail: kaboem@worldonline.nl

In de brochure-reeks *socialisme en vrijheid* nr. 19
Prijs f4,90

Vormgeving: Stichting Rode Emma - Amsterdam
Drukwerk: Kaboem - Amsterdam

© André Bons - Nijmegen 1996/1998

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt en/of vermenigvuldigd, op welke wijze dan ook, zonder toestemming van de uitgever.

ISBN 90-73249-27-9

Inhoud

INLEIDING	5
I - EEN LIBERTAIRE VISIE OP DE VERZORGINGSSTAAT	7
<i>Een noodzakelijke aanvulling op de huidige maatschappelijke discussie</i>	
II - NIET ALLEEN VRIJHEID	29
<i>Politieke waarden, verzorgingsstaat en anarchisme</i>	
Voorwoord	29
1. Anarchisten in de verzorgingsstaat	30
2. Waarden en verzorgingsstaat	30
3. Tien politieke waarden voor de verzorgingsstaat	33
4. Een maatschappelijk debat over waarden	40
5. Waarden en ideologie	41
6. Geschiedenissen van de verzorgingsstaat	42
7. De crisis van de verzorgingsstaat	44
8. Economie of beschaving: twee benaderingen	46
9. Verzorgingsstaat verandert waarden	48
10. Lessen uit de verzorgingsstaat: proeve van een anarchistische kritiek	50
Literatuur	55
Namenregister	58

Inleiding

In zijn proefschrift over uitkeringsgerechtigdenstrijd, *Inactieven in actie* (1997), vermeldt Ruud Vlek dat in Nederland de afgelopen twintig jaar voor meer dan 40 miljard op uitkeringen is bezuinigd. Daaraan kan nog een groot bedrag worden toegevoegd aan inkrimpingen van collectieve uitgaven op gebieden als gezondheidszorg en onderwijs alsmede een golf van privatiseringen waardoor relatief goedkope overheidsvoorzieningen door prijzige, particuliere diensten vervangen zijn. De ongelijkheid die binnen de kapitalistische economie werd ingeperkt door een (beperkt) herverdelende en sturende overheid, is daardoor sterk toegenomen. En dat niet alleen in Nederland.

Het model van de (bureaucratische) verzorgingsstaat schept afhankelijkheid en onmondigheid. Tegelijkertijd echter zorgt het voor een minimale bestaanszekerheid. Het tweeslachtige oordeel dat de verzorgingsstaat hierdoor ten deel valt, vormt een uitdaging voor anarchisten.

In 1996 gaf André Bons tijdens een lezing voor *De Vrije Socialist* een libertaire visie op de verzorgingsstaat. Deze noemde hij, zoals de ondertitel bij de in brochurevorm verschenen tekst luidde, *een noodzakelijk aanvulling op de huidige maatschappelijke discussie*. Daarmee gaf hij aan dat een anarchistische inbreng geen rol van betekenis speelde in het publieke debat. Hij meende dat dit behalve aan de dominantie van het rechtse- en middendenken ook te wijten is aan het feit dat libertaire opvattingen over de verzorgingsstaat een onontgonnen gebied vormen.

Op 1 februari 1998 kwam André Bons opnieuw spreken, met als doel de anarchistische inbreng nader uit te werken. In de titel van zijn voordracht - *Niet alleen vrijheid* - gaf hij aan dat voor een libertair alternatief de stroming van het sociaal anarchisme richtinggevend zou moeten zijn. Daarmee zette hij zich impliciet af tegen de individualistische benadering die in onze kringen sterk leeft, maar die onvoldoende rekening houdt met het gelijkheidsstreven, dat deels in het concept van de verzorgingsstaat tot uiting komt.

De inbreng van André Bons is een poging antwoord te geven op de vraag hoe op langere termijn een alternatief voor de vooralsnog onontbeerlijke verzorgingsstaat tot stand kan komen. *Behouden, maar op den duur afbreken* - van deze stelling is zijn lezing een nadere uitwerking.

De brochure waarin de tekst van de eerste lezing was opgenomen, is al enige tijd uitverkocht. Om deze weer beschikbaar te hebben en omdat er een nauwe onderlinge samenhang bestaat tussen de twee lezingen, worden beide hier afgedrukt. Het verzorgingsstaatdebat kan er weer een nieuwe impuls door krijgen - en dan hopelijk verrijkt met een libertaire invalshoek.

Een libertaire visie op de verzorgingsstaat

*Een noodzakelijke aanvulling
op de huidige maatschappelijke discussie*

Over bijna de volle breedte van het politiek-ideologisch spectrum wordt gedebatteerd over de toekomst van de verzorgingsstaat. Maar anarchisten lijken er vooralsnog nauwelijks aan mee te doen. In deze beschouwing probeer ik aan te geven dat voor die onthouding geen goede redenen gegeven kunnen worden: vanuit libertair perspectief valt er veel zinnigs te zeggen over de verzorgingsstaat.

Mijn verhaal is in vier delen opgebouwd. Eerst zoek ik naar verklaringen voor de schaarste aan omvangrijke libertaire bijdragen aan het debat over de toekomst van de verzorgingsstaat. Deze verklaring hangt samen met het tweeslachtige karakter van de verzorgingsstaat. In het tweede deel breng ik enkele gedachten van anarchisten over de verzorgingsstaat samen. Daarna geef ik een kort overzicht van de huidige discussie in Nederland en wijs op enkele vernieuwende thema's en verrassende denkbeelden daarin. Tenslotte probeer ik in het vierde deel aan te geven waar in dit debat kansen liggen voor een libertair perspectief op de toekomst na de verzorgingsstaat.¹ Een aantal suggesties voor de discussie ronden de beschouwing af.

I

De verzorgingsstaat is altijd al een veelbesproken verschijnsel geweest, maar zeker ook de laatste jaren is dat het geval. Daar is ook alle reden toe. Het stelsel van sociale zekerheid dat tussen 1965, het jaar waarin de ABW werd ingevoerd, en het begin van de jaren tachtig, dus zo'n 15 jaar lang, heeft bestaan, is daarna in een langzaam maar schijnbaar onafwendbaar proces ontmandeld, stukje bij beetje. Op dit ogenblik wankelen de laatste bastions, die van de AOW en de Ziektewet. De Bijstandswet is zodanig gemoderniseerd dat de arbeids-

1. De tekst van deze lezing is mede gebaseerd op André Bons en Raf Janssen, *Het gelukkige einde van de verzorgingsstaat. Vanzelfsprekendheden, twijfels en alternatieven in een maatschappelijk debat*; Stichting CISO, Utrecht 1996.

plicht de hoogste prioriteit heeft. De WAO beschermt niet langer tegen arbeidsongeschiktheid. Risico's samenhangend met arbeid en inkomen worden in toenemende mate geprivatiseerd en daarmee aan marktwerking prijsgegeven.

Naast het stelsel van sociale verzekeringen en voorzieningen bestaat de verzorgingsstaat uit een ingewikkeld en omvangrijk complex van voorzieningen op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg, huisvesting en zaken als bijvoorbeeld de rechtsbijstand. Hier zien we eigen bijdragen, verhoogde risico's, bemoeilijkte toegang tot voorzieningen, invoering van basispakketten van beperkte omvang en verlaging van subsidies en beurzen.

Door dit alles verandert de oude verzorgingsstaat in een versoberingsstaat. De van vroeger bekende armoede is vernieuwd en heet nu 'moderne armoede'. Daarvan wordt, bezorgd maar ook enigszins geruststellend, gezegd dat zij eerder sociaal isolement inhoudt dan gebrek aan geld. Maar dat zeggen vooral degenen die maatschappelijke achterstelling willen psychologiseren en tot de verantwoordelijkheid van het individu willen maken.

Wat zich in Nederland voordoet, vindt ook plaats in andere verzorgingsstaten. Overal zien we een proces van afbraak van voorzieningen. Beleidsmakers verdedigen deze afbraak doorgaans met het argument dat ze noodzakelijk is om de verzorgingsstaat in stand te kunnen houden, in een wereld die grote veranderingen ondergaat ten gevolge van globalisering, technologische ontwikkelingen en veranderde mentaliteit van burgers. Ten behoeve van het behoud van de verzorgingsstaat moet hij worden afgebroken. Daarmee gaat dit stelsel van voorzieningen, dat zo bepalend is geweest voor het dagelijks leven van veel mensen, een grimmig einde tegemoet.

Als verklaard tegenstander van de staat zouden anarchisten deze ontwikkeling misschien moeten toejuichen.² Het verdwijnen van dit deel van de staat, dat in de ogen van veel anarchisten - we zullen dat straks zien - meer negatieve dan positieve effecten heeft voor mensen, zou ertoe kunnen bijdragen de weg vrij te maken voor een andere organisatie van het maatschappelijk leven. Van libertaire zijde horen we echter geen gejuich van instemming. We horen in feite vrijwel niets: geen bijval, geen afkeuring. Het is vooral oorverdovend stil.

Waar de libertaire visie op de verzorgingsstaat? Waarom zijn er geen degelijke en actuele analyses van de verzorgingsstaat, gemaakt door Nederlandse anarchisten? Als ze er wel zijn, dan hebben ze helaas geen bredere bekendheid gekregen: ze spelen geen rol in het maatschappelijke debat. De eigen media van de libertairen bevatten voor zover ik heb kunnen nagaan nauwelijks actu-

2. "Dat de staat ondoeltreffend, ondoelmatig en met nodeloze dwang zou werken, is een oude politieke gedachte. Men heeft haar in de loop van de geschiedenis in allerlei varianten kunnen vernemen van anarchisten, liberalen en conservatieven, die de opkomst en uitbreiding van de verzorgingsstaat met argwaan gadesloegen. Daar tegenover stond de gedachte van socialisten en progressieven van allerlei gading dat de staat een doeltreffend, doelmatig en in elk geval onmisbaar voertuig is op de weg naar een rechtvaardige samenleving." A. Hoogerwerf *Politiek als evenwichtskunst*; Samson, Alphen aan de Rijn 1995, p. 244.

ele en diepgravende beschouwingen over de verzorgingsstaat. De weinige uitzonderingen bespreek ik hieronder.³

Ik denk dat de traditionele opvatting van anarchisten over de staat een moderne analyse van de verzorgingsstaat in de weg staat. Wat al te gemakkelijk wordt verondersteld dat wat de rijke traditie daarover heeft vastgelegd ook in de huidige werkelijkheid onverkort van toepassing zou zijn. De klassieke anarchisten zouden over de staat al alles hebben gezegd dat de moeite waard is. Dit conservatisme, deze geringe bereidheid tot modernisering van opvattingen, is een van de belemmeringen voor een moderne analyse van de verzorgingsstaat. Daarnaast vormen anarchisten een minderheid onder publicisten, wetenschappers en andere spraakmakende figuren en ook dat maakt dat hun stem minder doorklinkt. Maar een belangrijke oorzaak is wellicht dat de verzorgingsstaat een lastig, verdeeldheid zaaiend onderwerp is.⁴ Waarom is dat het geval?

paradoxen van de verzorgingsstaat

De staat is in zijn vele gedaanten en vormen een paradoxale en omstrede sociale formatie. Zo hebben niet alleen marxisten en anarchisten er altijd naar gekeken, maar veel mensen in andere ideologische posities ook. Wat geldt voor de staat, gaat zeker ook op voor de verzorgingsstaat. Deze in de geschiedenis recente staatsvorm, de opvolger van de rechtsstaat en de democratische staat, is bij uitstek tweeslachtig, een mix van voor- en nadelen die niet gemakkelijk te scheiden zijn en die een definitieve stellingname verhinderen.⁵

3. Misschien is de verzorgingsstaat geen 'meta-thema' in de betekenis die Holterman in *De AS* 112, p. 2 voor ogen staat?

4. Zie bijvoorbeeld het hieronder te bespreken artikel van Bert Altena in *De AS* 112, najaar 1995, p. 74-79.

5. De politicoloog Hoogerwerf deelt deze opvatting. "De verzorgingsstaat heeft zowel voordelen als nadelen. De meeste onderzoekers van de verzorgingsstaat zijn het erover eens dat hij zowel een oplosser als een schepper van problemen is. Tot de voordelen van de verzorgingsstaat behoren het beschermen van burgers tegen armoede, het verminderen van ongelijkheid in de verdeling van allerlei goederen, het tegengaan van sociale vervreemding, het vergroten van de politieke loyaliteit van de burgers, het verminderen van sociale en politieke conflicten, het stimuleren van de werkgelegenheid, het bevorderen van de kooplustige vraag naar goederen en diensten en het bijdragen tot een technologische vernieuwing die de aanpassing van de economie bevordert. Tot de mogelijke nadelen van de verzorgingsstaat rekent men het beperken van het individuele initiatief en van persoonlijke vrijheden en verantwoordelijkheden, het bevorderen van nieuwe conflicten over de verdeling, bijvoorbeeld in verband met de belastingen, het stimuleren van de stijging van de collectieve uitgaven en de toename van de lasten voor het bedrijfsleven. (...) Een internationaal vergelijkend onderzoek naar de verzorgingsstaat in Europa, de Verenigde Staten en Japan leidde tot de conclusie dat het vermogen van de verzorgingsstaat als oplosser van problemen nog steeds groter is dan zijn bijdrage tot het scheppen van nieuwe problemen. (...) In het licht van de politieke beginselen van de gelijkheid of sociale rechtvaardigheid, de solidariteit en de materiële vrijheid voor brede lagen van de bevolking, behoort de verzorgingsstaat evenals de politieke democratie en de rechtsstaat tot de grootste verworvenheden van de westerse politieke beschaving. Er is dan ook alle reden hem niet lichtvaardig af te schaffen." Hoogerwerf, o. c., pp. 68-69.

De paradoxen in de verzorgingsstaat zijn een gevolg van de functie die de verzorgingsstaat uitoefent ten opzichte van het produktieproces en de markt. De verzorgingsstaat heeft twee belangrijke taken: het beschermen tegen de risico's die voortkomen uit de kapitalistische, warentvormige produktiewijze (bescherming tegen inkomensverlies bij werkloosheid en ziekte) en het zorgen voor de reproductie van de arbeidskracht (gezondheid, opleiding, recreatie). Voor de accumulatie van kapitaal is de verzorgingsstaat daarom onmisbaar.

De verzorgingsstaat heeft een sterke ideologische lading. In de woorden van de politicoloog Hoogerwerf: *"De verzorgingsstaat combineert een economisch stelsel van ondernemingsgewijze produktie en een politiek stelsel van democratie met een breed geheel van overheidstaken, gericht op het bevorderen van het welzijn van de burgers in de ruimste zin van het woord"*.⁶

Door verschillende stromingen is aan de verzorgingsstaat bijgedragen vanuit waarden van sociale rechtvaardigheid of gelijkheid, solidariteit en materiële vrijheid.⁷ Met name de maatschappelijke ongelijkheid zou zijn verminderd door de verzorgingsstaat.⁸ *"De verzorgingsstaat bewerkstelligt dat de inkomensverdeling, die in de markt op grond van prestatie, marktpositie en machtspositie ontstaat, wordt gecorrigeerd vanuit het behoeftecriterium. Wat dit criterium inhoudt, wordt door de overheid vastgesteld."*⁹

Juist omdat de hierboven gehanteerde politieke begrippen - welzijn, rechtvaardigheid, gelijkheid, vrijheid - hevig omstreden zijn, kent de verzorgingsstaat sterke paradoxale elementen. Om een voorbeeld te noemen: wat voor de een bijdraagt aan meer maatschappelijke rechtvaardigheid, bijvoorbeeld het verkleinen van inkomensverschillen door belastingheffing, past voor een ander niet in het streven naar vergroting van individuele verantwoordelijkheid. Een ander voorbeeld: een beleid gericht op het bevorderen van economische onafhankelijkheid hoeft niet in alle gevallen het welzijn van mensen te vergroten.

Een belangrijk effect van de verzorgingsstaat was de bescherming tegen negatieve gevolgen van de markt. Dit proces is wel aangeduid met de term 'decommodificatie'. Meestal houdt het in dat de arbeid al dan niet tijdelijk wordt vrijgemaakt van de invloed van marktwerking.¹⁰ Met name dit aspect ook wordt uitgelegd als het resultaat van een beschavingsoffensief vanuit de samenleving tegen de verwoestende invloeden van de kapitalistische economie. Maar decommodificatie is re-commodificatie geworden nu de verzorgingsstaat op vrijwel alle onderdelen is opgebroken voor de heilzame werking van de markt.

6. Hoogerwerf, o.c., 50-51.

7. Hoogerwerf, o.c., p. 58.

8. Hoogerwerf, o.c., p. 127.

9. Hoogerwerf, o.c., p. 125.

10. Zie voor een uitgebreide behandeling van het begrip 'decommodificatie': G. Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*; Princeton University Press, Princeton 1990.

Daarmee worden paradoxen versterkt die altijd al met de spanning tussen markt en verzorgingsstaat waren verbonden. Ik geef enkele kort aan.

In een marktsamenleving is het hebben van een betaalde baan een betaansvoorwaarde. De markt produceert via het concurrentiemechanisme voortdurend werkloosheid. Een deel daarvan is oplosbaar, een ander deel niet. De maatschappelijke kosten van werkloosheidsbestrijding drukken op de economische resultaten en verminderen het concurrentievermogen. Anderzijds houden ze een bepaald niveau van consumptie in stand.

Met het oplopen en blijvend worden van de werkloosheid vermindert de kans dat werklozen betaald werk vinden. Tegelijkertijd wordt het beleid tegenover werklozen steeds meer gekenmerkt door een harde gerichtheid op 'activering' die voor het ontbreken van banen de ogen sluit.

Concurrentie brengt wantrouwen met zich mee, dat kan uitlopen op een openlijk conflict. Anderzijds kan een markt niet bestaan zonder dat deelnemers elkaar vertrouwen.

De economie produceert rijkdom, maar tegelijkertijd ook armoede; ze produceert dankzij de natuur, maar vernietigt haar in het verbruik; ze bevredigt behoeften, maar schept oneindig veel nieuwe; ze creëert overvloed, maar draait op een besef van schaarste.

Baanflexibiliteit is een economische vereiste, maar veel arbeid verdraagt zo'n flexibiliteit niet, bijvoorbeeld de zorg voor zieken, ouderen en kinderen, en het lesgeven op scholen.

Voor een belangrijk deel is de huidige discussie over de verzorgingsstaat minder een rechtstreeks gevolg van de financiële problemen van de overheid dan een uitdrukking van de verscherping van de paradoxen en de maatschappelijke tegenstellingen die daar achter schuil gaan. Het zijn de problemen van een in wezen irrationele samenleving, die voor de tegenstelling tussen markt en gemeenschap, tussen individu en staat, tussen samenleving en natuur, geen andere oplossing weet dan de knieval voor de utopie van de markt.

Na de implosie van het marxisme is het anarchisme het enig overgebleven fundamentele alternatief voor het neo-liberale maatschappelijke denken dat zijn heil zoekt in het oplossen van maatschappelijke vraagstukken via de heilige markt. Juist daarom mag het libertaire perspectief niet ontbreken in het debat over de toekomst van de verzorgingsstaat.

II

Libertairen spreken zich vaak pas uit over de verzorgingsstaat ter gelegenheid van verslechteringen in de voorzieningen, bijvoorbeeld ten gevolge van sociaal-democratisch beleid. De sociaaldemocraten wordt dan verweten dat zij oude socialistische principes geweld aandoen door zich te onderwerpen aan de dictaten van de zogenaamde vrije markt. Het ruim baan geven aan de markt ondermijnt de verzorgingsstaat en vergroot de werkloosheid - beide blijkbaar nega-

tieve zaken - maar daar blijft het dan bij.¹¹ Mijn stelling dat anarchisten weinig aandacht hebben voor de verzorgingsstaat wil ik illustreren met een aantal bijdragen uit libertaire hoek, eerst van buiten Nederland, daarna van eigen bodem.

internationaal anarchisme

Ik wijs eerst op het alom gewaardeerde standaardwerk van Peter Marshall *Demanding the Impossible*.¹² Op bijna 800 pagina's bevat het welgeteld drie verwijzingen naar de verzorgingsstaat, waarvan er een zonder betekenis is. In de beide andere wordt een beeld van de verzorgingsstaat geschetst dat de tweeslachtigheid waar ik het hierboven over had goed laat uitkomen.

De eerste verwijzing bij Marshall is in het kader van het thema staat en democratie.¹³ Er blijken anarchisten te zijn geweest die de staat niet geheel en al verdoemden en bijvoorbeeld wezen op het positieve effect dat de verzorgingsstaat heeft op de maatschappelijke gelijkheid. Dat mag zo zijn, aldus Marshall, maar staten perken toch vooral de vrijheid in en stimuleren de ongelijkheid. De verzorgingsstaat heeft een grote invloed op het leven van de burgers: hij registreert, reguleert en houdt toezicht. Dat doet hij door middel van een groot bureaucratisch apparaat. Hij geeft mensen een valse schijn van zekerheid en ondermijnt daarmee praktijken van wederzijds hulpbetoon. Voorzieningen komen bovendien niet terecht bij hen die er het meest behoefte aan hebben. Anarchisten doen er beter aan hun belastinggeld rechtstreeks te geven aan behoeftigen of zich anderszins daadwerkelijk in te zetten voor de gemeenschap. De staat maakt mensen afhankelijk en kan de afhankelijken chanteren en hun conformiteit afdwingen door te dreigen de voorzieningen in te trekken of te verminderen. Merk op hoe ver Marshall's weergave van de argumentatie van anarchisten overeenkomst met conservatieve of neo-liberale kritiek op de verzorgingsstaat.

De tweede verwijzing bij Marshall staat in de context van een groter betoog over de anarchistische houding tegenover de staat.¹⁴ De moderne democratische staat houdt een fundamentele paradox in: hij is in naam voorstander van participatie in het politieke proces, houdt burgers anderzijds af van directe inmenging in beslissingen en laat hen met verkiezingen genoegen nemen. Overheden verdedigen niet een algemeen belang, maar de belangen van de machtigen, rijken en bevoorrechtten. Ook in andere staatsfuncties komt een dergelijke tegenstrijdigheid naar voren, bijvoorbeeld functies op het terrein van handhaving van orde, het beslechten van conflicten en het verdedigen van het grondgebied.

11. Zie voor een recent voorbeeld Takis Fotopoulos in *Society and Nature*, nr. 6, 1994, p. 196.

12. Peter Marshall, *Demanding the Impossible. A History of Anarchism*; Fontana Press, London 1992.

13. Marshall, o. c., p. 23.

14. Marshall, o. c., pp. 644-646.

De staat heeft als verzorgingsstaat een functie in het bevorderen van het welzijn van de burgers, met name de minder bevoorrechte. Marshall wijst die anarchisten terecht die zich uit een abstract principe tegen de verzorgingsstaat keren. Die staat biedt burgers inderdaad een aantal fundamentele maatschappelijke diensten en een zekere mate van welvaart. Maar Marshall vindt dat deze diensten en dat niveau van welvaart ook en beter verstrekt kunnen worden door vrijwillige associaties dan door staatsorganen. De niet-bureaucratische associaties kunnen persoonlijk initiatief en wederzijds hulpbetoon stimuleren, directer ingaan op de behoeften van de mensen en hen betrekken in het beheer van de associaties. Gezondheidszorg en onderwijs hebben geen staat nodig om goed te kunnen functioneren. Daarentegen is wel van belang dat deze voorzieningen worden beheerd door de werkers en consumenten, verenigd in democratische comités en raden.

Anarchisten zien ook weinig in de staat als belichaming van de nationale identiteit. Ze stellen daar tegenover de beginselen van federalisme en regionalisme, waarbinnen mensen zich vrijwillig en op organische wijze aaneensluiten. De notie van 'bioregio' past in dat beeld als de geografische en ecologische basis van dergelijke associatieve bewegingen.

Beide voorbeelden laten de tweeslachtigheid zien waarmee anarchisten zich tegenover de staat opstellen. Voor een formatie die dermate bepalend is voor het maatschappelijk leven in de westerse samenlevingen komt de verzorgingsstaat er bovendien bij Marshall nogal mager af en zijn betoog roept vele vragen op. Wat betekent bijvoorbeeld de opmerking dat de verzorgingsstaat inderdaad welvaart brengt en fundamentele maatschappelijke diensten biedt? Moet dat niet aanleiding geven tot een herziening van de totale afkeer van de staat die anarchisten ten toon hebben gespreid en misschien zelfs tot een (gedeeltelijke) herwaardering van de staat? Zo nee: waarom niet? Zo ja: hoever gaat die herwaardering dan? Marshall gaat op dergelijke vragen helaas niet in.

De bekendste hedendaagse anarchist, Murray Bookchin, doet het eigenlijk niet veel beter. Ook na intensieve bestudering van zijn werk ben ik geen rechtstreekse verwijzingen tegengekomen naar de verzorgingsstaat, laat staan expliciete bijdragen aan de theorievorming over het verschijnsel.¹⁵

15. Bookchin heeft ooit deelgenomen aan een conferentie, georganiseerd door het Amerikaanse blad *TELOS*, over de verzorgingsstaat. In het tamelijk hilarische verslag van de bijeenkomst - de conferentie ging over veel zaken, maar nauwelijks over het thema verzorgingsstaat - wordt over Bookchin gezegd dat hij op grond van persoonlijke ervaring in sociale bewegingen stelde dat die bewegingen een visie hebben die de logica van de verzorgingsstaat te boven gaat en die een kwalitatieve verandering van de samenleving zou kunnen inhouden. Wat betreft concrete politieke tactieken in dit verband bracht Bookchin samen met anderen als mogelijkheid naar voren het deelnemen aan plaatselijke verkiezingen, het ontwikkelen van de tegen-economie en de confrontatie aangaan met contrarevolutionairen, bijvoorbeeld die van de survivalist movement. Zie het verslag van Hoffman e.a. in *TELOS*, no. 52, Summer 1982, p. 138 en 140.

Vanzelfsprekend heeft Bookchin zelf wel een standpunt over de oorzaak van moderne armoede en hij verzet zich tegen bezuinigingsmaatregelen die de Amerikaanse armen treffen. Ook bevat zijn werk, zoals hieronder nog zal blijken, veel inzichten die bruikbaar zijn voor een kritiek op de verzorgingsstaat. Maar een zelfstandige, omvattende analyse van de staat als verzorgingsstaat komt in zijn werk niet voor. En dat mag verwonderlijk heten als je bedenkt hoe centraal de betekenis is van door de verzorgingsstaat geleverde voorzieningen voor de burgers van de ontwikkelde, geïndustrialiseerde landen. Wie de samenleving wil veranderen, zal dóór de verzorgingsstaat heen moeten gaan. Wie de *condition humaine* wil begrijpen en beschrijven, zal dat ook via het verschijnsel verzorgingsstaat moeten doen.

fondsen voor lokale politiek

Ook in een artikel van Eric Shragge komt de libertaire tweeslachtigheid ten aanzien van de verzorgingsstaat weer tot uitdrukking.¹⁶ Sociaaldemocraten en marxisten, aldus Shragge, beschouwen de verzorgingsstaat als een grote vooruitgang voor de arbeidersklasse. Anarchisten daarentegen staan voor de vraag hoe een stellingname tegenover de (verzorgings)staat eruit kan zien die rechts niet in de kaart speelt, die wel een erkenning is van de ellende die de afbraak van de verzorgingsstaat veroorzaakt bij mensen en die tevens een goed politiek alternatief voorstelt.

Voor de sociaaldemocraten is de verzorgingsstaat een goed tegenwicht tegen de 'disfuncties van de markt', waardoor de scherpe kanten van het kapitalisme worden afgeslepen. Marxisten stellen daar tegenover dat de verzorgingsstaat een noodzakelijk element is van het reproductieproces van het moderne kapitalisme. Onderwijs, gezondheidszorg en sociale zekerheid houden de arbeider en de niet-arbeider gezond en vaardig en hebben daarmee een belangrijke functie voor het kapitalisme. Bovendien wijzen ze op de tegenstrijdige eenheid van positieve en negatieve effecten van het systeem. Daar trekken ze dan meestal de conclusie uit dat de goede kanten moeten worden bevorderd en de slechte bestreden. De staat als zodanig wordt in dit socialistisch denken aanvaard.

Shragge's kritiek richt zich vooral op de vormen van heerschappij die de verzorgingsstaat uitdrukt: klasseheerschappij, patriarchale overheersing en hiërarchische betrekkingen. Achter de regels en voorzieningen van de verzorgingsstaat gaan relaties schuil die zijn gebaseerd op loonarbeid, op klasse en op patriarchaat. Feitelijk zijn dat vormen van machteloosheid van het individu tegenover de staat. De verzorgingsstaat is tot ver in het dagelijks leven van de mensen binnengedrongen, onder het mom hen te beschermen tegen het marktkapitalisme. Maar feitelijk legt hij de marktverhoudingen in nieuwe vorm op.

In de huidige fase van economische herstructurering nemen ook de voorwaarden voor de overheersing nieuwe vorm aan. De bezuinigingspolitiek ten aanzien van de verzorgingsstaat is daar een uitdrukking van. Het korten op de werkloosheidsuitgaven heeft tot doel de arbeidende klasse te disciplineren en de accumulatie weer een nieuwe impuls te geven. Dit is een voorbeeld van hoe in het algemeen de uitgaven ten behoeve van de verzorgingsstaat ten dienste staan van het accumulatieproces. Ten tijde van economische problemen kan op de uitgaven voor de verzorgingsstaat worden gekort, omdat ze niet van rechtstreeks belang zijn voor het accumulatieproces.

Maar waar de uitgaven wel een functie hadden voor het reproductieproces, moet ook dat proces worden hervormd. Dat gebeurt door het accent te verleggen van staatsvoorzieningen naar door de markt en door het middenveld geleverde diensten.

Het zou onjuist zijn beschouwingen over de verzorgingsstaat te beperken tot het financiële aspect, hoe belangrijk dat ook is. Shragge wijst er op dat verzorgingsstaatprogramma's altijd ook de functie hebben 'niet-actieven' zowel als 'actieven' te disciplineren en hen met elkaar te laten concurreren. Met de groei van de werkloosheid neemt de disciplinerende rol van de verzorgingsstaat toe, met name ook ten opzichte van werkloze jeugdigen.¹⁷ De verzorgingsstaat is vooral een uitdrukking van de belangrijkste vormen van heerschappij - van klasse, patriarchaat en loonarbeid - in het kapitalisme en de verandering van verzorgingsstaatprogramma's is een uitdrukking van veranderingen in het kapitalisme.

Omdat de verzorgingsstaat verdeeldheid weet te zaaien binnen de arbeidersklasse is verzet tegen veranderingen moeilijk geworden. De enige plaats waar verzet geboden kan worden is volgens Shragge het niveau van de gemeenschap en met name de buurt. Dat laatste is een opvallend element aan Shragge's artikel. Naast verzet tegen verslechtingen bepleit hij het vormen aan een alternatief voor de verzorgingsstaat door voorzieningen te scheppen op plaatselijk niveau, op basis van zelfbestuur, decentralisatie, afwezigheid van hiërarchie en federatieve verbanden met andere instellingen. De financiering van die initiatieven, die voor een deel al bestaan, is altijd een probleem. Aankloppen bij de staat maakt afhankelijk en is alleen onder voorwaarden een goed idee. Het alternatief - belangeloze, onbetaalde inzet van vrijwilligers - kent duidelijke beperkingen. Daarom moeten alternatieve bronnen worden aangeboord en eigen fondsen in het leven worden geroepen. Shragge wijst onder andere naar de pensioenfondsen. Hij maakt een uitzondering voor de inkomensvoorziening: die is onmogelijk op deze manier op te brengen en voor de bescherming van de huidige inkomensvoorziening is er op korte termijn geen alternatief dan strijdbaar maatschappelijk verzet. Voor de lange termijn kan misschien worden gedacht

17. Vergelijk dit met de Nederlandse plannen van enkele jaren geleden jeugdkampen in te richten voor criminele werklozen.

16. Eric Shragge (1984) 'A Libertarian Response to the Welfare State'; in: *Our Generation*, vol. 15, no. 4, Spring 1984, pp. 36-47.

aan het opnieuw in het leven roepen van de 'Friendly Societies', de onderlinge steunfondsen die aan de verzorgingsstaat vooraf gingen.

Op de nog langere termijn zullen anarchisten een oplossing moeten vinden voor het probleem van de loonarbeid: daar ligt de bron van de koppeling van arbeid en inkomen, van de tegenstelling tussen werk en vrije tijd en van de schaarste en de onvervulde behoeften.

Shragge geeft een van de meest waardevolle libertaire bijdragen aan het thema verzorgingsstaat. Toch blijft hij mijns inziens wel erg binnen de kaders van een klassegerichte benadering van de problematiek van de verzorgingsstaat. Mede daardoor heeft hij weinig oog voor de huidige omstandigheden, waarin met de ecologische kwestie een nieuwe dimensie zichtbaar is geworden.

het Nederlandse anarchisme

Ik hoop niet dat deze, misschien enigszins willekeurige, selectie maatgevend is voor het aantal en het niveau van de analyses van de moderne verzorgingsstaat onder libertaire denkers, maar ik vrees van wel.

Ook Nederland kent een aantal aanzetten tot anarchistische analyses van de verzorgingsstaat. Ze zijn echter beperkt van omvang¹⁸ en het niveau van de beschouwing haalt dat van het artikel van Shragge meestal niet. Ik loop een aantal artikelen langs.

Anton Constandse legt in een artikel uit 1979¹⁹ sterk het accent op de macht van de staat, die berust op hiërarchie, klasseheerschappij en militaire machtsontwikkeling, als voorwaarde voor de welvaartschepping en -instandhouding. Zonder uit het oog te verliezen dat de verzorgingsstaat daadwerkelijk welvaart en welzijn heeft vergroot, stelt Constandse dat de klassenstrijd daardoor niet vermeden kan worden en hij ziet in de ontwikkelingen van dat moment vele tekenen van een noodzakelijke, dialectische verscherping van de maatschappelijke tegenstellingen.

Het 53ste nummer van het anarcho-socialistische tijdschrift *De AS*²⁰ bevat enkele artikelen over de verzorgingsstaat. In het openingsartikel²¹ erkent Hans Ramaer dat het de anarchisten weliswaar ontbreekt aan een voldragen politieke theorie van de verzorgingsstaat, maar dat er wel degelijk ideeën zijn ontwikkeld over die verzorgingsstaat. In de gedachtenvorming hebben anarchisten te eenzijdig de nadruk gelegd op het feit dat de verzorgende functie van de staat slechts een aanvulling en vaak een versterking inhield van de repres-

sieve en regulerende functies van de staat. Zo zou de burger steeds afhankelijker worden van een almaar uitdijende staat. Daar stelt Ramaer tegenover dat er een werkelijke toename is geweest van de bestaanszekerheid door het rechtskarakter van de voorzieningen; dit is een gegeven dat anarchisten nogal eens over het hoofd hebben gezien.

Nu zich bezuinigingen aandienen op de voorzieningensstelsels scharen anarchisten zich niet in het koor van de voorstanders van privatisering. Een betere oplossing ziet Ramaer in het streven naar een congregationeel stelsel, een door de Amsterdamse socioloog De Swaan voorgesteld collectiviseringsalternatief. Daarin beheren en financieren gebruikers zelf een verzorgingsstelsel.

In hetzelfde nummer spoort Rudolf de Jong²² anarchisten aan om de verworvenheden van de verzorgingsstaat niet hooghartig af te wijzen. Inderdaad hebben voorzieningen steeds twee kanten: de sociale wetgeving versterkt de afhankelijkheid van de staat, ze verhindert zelfwerkzaamheid en directe actie; tegelijkertijd echter brengt ze ook zekerheid en die kan weer een basis zijn voor onafhankelijkheid en vrijheid. Anarchisten zouden zich daarom niet moeten beperken tot een simpel verwerpen van de verzorgingsstaat. Ze zouden zich daarentegen de vraag moeten stellen hoe de voorzieningen verder in libertaire zin kunnen worden ontwikkeld. Voor De Jong kan dat bijvoorbeeld door middel van een basisinkomen. Hij geeft een eenvoudige schets van de methodiek van zo'n stelsel en van de voordelen die het heeft. Deze benaderen die van 'geven naar vermogen en krijgen naar behoefte'. Daarnaast stelt De Jong aan de orde dat een aantal diensten en goederen - bijvoorbeeld het openbaar vervoer - gratis ter beschikking zouden moeten worden gesteld. Voor de maatschappelijke kostenberekening zou dat nauwelijks verschil maken, voor de minder bedeelde daarentegen zou het een grote vooruitgang betekenen.

Na deze gedachten uit een vorig decennium wil ik tenslotte enkele huidige bijdragen aan theorievorming over de verzorgingsstaat aan de orde stellen. Ik doe dat aan de hand van het Tweede Jaarboek *Anarchisme*²³, met name de bijdragen daarin van Bert Altena en Ton Geurtsen.

Bert Altena²⁴ illustreert de problematische verhouding van de anarchistische beweging ten opzichte van de ontluikende verzorgingsstaat met een episode uit de vooroorlogse geschiedenis van het Nationaal Arbeids Secretariaat en Harm Kolthek, zijn secretaris. Waar de laatste er steeds meer toe neigde het idee van een staatspensioen te aanvaarden als een toch wel wezenlijke vooruitgang voor de arbeiders, bleef een meerderheid in het NAS trouw aan klassieke syndicalistische principes. Het artikel maakt duidelijk dat al vanaf het begin van de verzorgingsstaatgedachte de standpunten in het libertaire kamp verdeeld waren.

22. Rudolf de Jong, 'Naar een maatschappij van basisinkomens'; in: *De AS*, nr. 53, september/oktober 1981, pp. 4-11.

23. *De AS*, 23ste jaargang, nr. 112, najaar 1995

24. Bert Altena, 'Harm Kolthek en het ouderdomspensioen'; in: *De AS*, nr. 112 (1995), pp. 74-79.

18. Ik beschouw het als tekenend voor de situatie dat ook in het werk van Thom Holterman over de staat - *Andere staatsopvatting, een anarchistisch syndroom* (1975); *Anarchistische staatsopvatting (een paradox?)* (1980) en *Recht en politieke organisatie* (1986) - geen zelfstandige plaats is ingeruimd voor de verzorgingsstaat, zelfs niet in de zakenregisters.

19. Anton Constandse (1979) 'De welfare state: schijn en wezen'; in: *De Gids*, nr. 6/7, 1979, pp. 444-449.

20. *De AS*, nr. 53, september/oktober 1981.

21. Hans Ramaer (1981) 'De staat van verzorging'; in: *De AS*, nr. 53, september/oktober 1981, pp. 1-3.

Ton Geurtsen²⁵ zet zijn discussie voort met Hans Ramaer over deelname van anarchisten aan de Nederlandse lokale of nationale partijpolitiek en daarmee over het nemen van verantwoordelijkheid voor de (verzorgings)staat. Naarmate de discussie aan nuance wint, wordt een beknopte weergave ervan moeilijker. Als ik de tekst juist uitleg, dan lijkt Geurtsen zich echter op het standpunt te stellen dat anarchisten moeten blijven vertrouwen op de mogelijkheid door middel van organisatie van onderop oppositie te voeren tegen de staat. Het partijmodel is daarvoor niet het meest getuigende middel, ook niet als de primaire doelstelling een defensieve is: het verdedigen van verworven rechten en posities. Deelnemen aan de staat betekent een onderwerping aan de logica van die staat en dat houdt naast het deelnemen aan macht en overheersing ook in het dienstbaar zijn aan de vereisten van de markteconomie.

Het bewaren van een dergelijke strategische afstand ten opzichte van de verzorgingsstaat plaatst de bijdrage van Geurtsen in de traditie van Anton Constandse. De vraag is of op deze manier aan de waarde van de verworvenheden van de verzorgingsstaat voldoende recht wordt gedaan.

Het korte en hopelijk onvolledige overzicht maakt de volgende voorlopige conclusies mogelijk. In veel van de anarchistische bijdragen komt een inzicht naar voren in het paradoxale karakter van verzorgingsstaatvoorzieningen. Het blijven zien van die paradoxen is een herhaling van zetten, die niet van veel vooruitgang in de theorievorming blijkt geeft. De visie op de verzorgingsstaat doet hier en daar enigszins gedateerd aan. Doordat de dialoog vooral binnen de socialistische beweging wordt gevoerd, lijkt er weinig plaats te zijn voor het schenken van aandacht aan ecologische en feministische gezichtspunten.

Een ogenschijnlijk alternatief als het congregationeel stelsel van De Swaan is volledig ingebed in de huidige economische en maatschappelijke context en vormt daarom geen werkelijk alternatief voor de huidige wijze van produceren van rijkdom en armoede. Soortgelijke bezwaren gelden ook het basisinkomen.

In de moderne discussie over de toekomst van de verzorgingsstaat mengen zich te weinig anarchisten. Het gebrek aan anarchistische bijdragen wordt enigszins verzacht door interessante inzichten van anderen die met name de laatste jaren worden gepubliceerd. Interessant, omdat ze laten zien dat een kritiek op de verzorgingsstaat die met een libertaire sterke verwantschap vertoont of waarvan libertaire denkers gebruik kunnen maken, heel goed mogelijk is.

III

Ik wil eerst een algemeen beeld geven van de kritiek op de verzorgingsstaat met behulp van het onlangs door de Engelse auteurs George en Wilding ontworpen overzicht.²⁶ Hun indeling lijkt mij ook voor de Nederlandse situatie

25. Ton Geurtsen, 'Tussen circus en anti-circus: partij, parlement en anarchisme'; in: *De AS*, nr. 112 (1995), pp. 80-93.

heel relevant. George en Wilding onderscheiden zes ideologische stromingen in het debat om de verzorgingsstaat. Ik karakteriseer ze kort. Wat opvalt is dat de aan de markt toegekende rol en plaats voor een belangrijk deel bepalend is voor de houding ten opzichte van de verzorgingsstaat.

ideologische posities

Nieuw rechts bekritiseert sinds de jaren zeventig de verzorgingsstaat. Deze berust op verkeerde vooronderstellingen over de wezenlijke aard van de mens: de mens is namelijk een bezitsgericht individu. De verzorgingsstaat kan de heilzame rol van de markt bij de productie van maatschappelijke rijkdom niet overnemen. Welvaart kan niet door de staat worden verwezenlijkt, maar hangt af van de ontwikkeling van de economie. Probeert de verzorgingsstaat de samenleving te plannen, dan komen de vrijheid, de verantwoordelijkheid en de ontplooiingskansen van mensen in gevaar. De uitbouw van de verzorgingsstaat gaat ten koste van de economische groei. De markt is wel in staat de samenleving te ordenen: zij geeft iedereen een gelijke mogelijkheid invloed uit te oefenen. Daarnaast is er de gemeenschap van mensen die zelf zaken kan regelen, zonder tussenkomst van de staat.

In het beleid moet meer ruimte worden gemaakt voor de heilzame werking van de markt. De staat moet een minimale omvang hebben, gericht op het vervullen van kerntaken en werkzaam op de weinige terreinen waar de markt niet voldoet. In alle gevallen moet het beleid van de staat erop zijn gericht mensen te prikkelen voor zichzelf te zorgen.

Vanuit het midden van het politiek-ideologische spectrum heeft men een pragmatische visie op de verzorgingsstaat. Men onderkent de voordelen van de markt en van concurrentie, maar ziet tegelijkertijd duidelijker dan de liberalen hun tekortkomingen. Het midden koestert de sociale dimensie van het bestaan en wil deze in het algemeen niet zomaar ondergeschikt maken aan het economische. Eigen verantwoordelijkheid moet worden gestimuleerd, maar mensen moeten kansen krijgen zich te ontwikkelen en moeten zich verzekerd weten van een bestaansminimum. Rechten en plichten horen in evenwicht te zijn, normen en waarden moeten worden onderhouden. In het beleid zoekt het midden een pragmatische balans tussen economie en samenleving. Concrete problemen moeten zakelijk worden aangepakt, onbillijke uitkomsten van marktwerking verdienen compensatie. Het behouden van sociale samenhang is van belang.

Voor de sociaaldemocratie is de verzorgingsstaat een kwestie van beschaving. Het resultaat van de inspanningen van de arbeidende klasse is een betere, meer gelijke samenleving die stap voor stap verdere vooruitgang kan boeken.

26. Vic George and Paul Wilding, *Welfare and Ideology*; Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead 1994.

Armoede is sterk verminderd, iedereen heeft gelijke kansen en een gelijke toegang tot voorzieningen indien die noodzakelijk zijn om maatschappelijke risico's en de gevolgen daarvan te compenseren. In een solidaire samenleving is de mate van sociale integratie hoog.

Ongewenste neveneffecten van de marktwerking moeten door de verzorgingsstaat worden aangepakt. Maar de verzorgingsstaat heeft over het algemeen een positief effect op het kapitalistisch systeem: hij heeft verdere groei mogelijk gemaakt en kan dat ook in de toekomst blijven doen.

Marxisten hebben de verzorgingsstaat tot circa 1970 vooral als een instrument van het kapitalisme beschouwd. Als de verzorgingsstaat in de jaren zeventig en tachtig steeds meer onder druk staat, gaan zij hem verdedigen. Daarmee komen ze steeds meer in de richting van de sociaaldemocratische positie ten aanzien van de verzorgingsstaat.

Feministische kritiek op de verzorgingsstaat richt zich op twee aspecten: op de positie van vrouwen in de verzorgingsstaat - als arbeider binnen de verzorgingsstaat en als cliënt van die staat - en op de zorgarbeid die vooral door vrouwen wordt verricht. De verzorgingsstaat vergroot de onafhankelijkheid van vrouwen jegens mannen, maar bindt hen anderzijds sterker aan de staat. De ongelijkheid en de armoede van vrouwen wordt niet echt verminderd. De eigen onbetaalde zorgarbeid komt in het gedrang. Veranderingen in de verzorgingsstaat moeten een gunstig effect hebben op vrouwen en hun (zorg)arbeid. In het algemeen moet de maatschappelijke gelijkheid van mannen en vrouwen worden verbeterd. De zorgarbeid moet beter worden verdeeld tussen mannen en vrouwen.

De groenen plaatsen de verzorgingsstaat in de context van de natuur. De sociale en de economische politiek moeten beide meer rekening gaan houden met wat goed is voor de instandhouding van de natuur. Aan de op uitbuiting van mens en natuur gebaseerde economische groei moet een eind komen. In plaats van hoge uitgaven voor sociale voorzieningen moeten mensen hun lot meer in eigen hand nemen; het professionalisme in de sociale voorzieningen moet plaatsmaken voor meer zelfwerkzaamheid. Bestaanszekerheid en welvaart moeten worden gevonden binnen kleinere gemeenschappen, waar met een ander idee van arbeid een duurzame economie tot stand komt.

het Volkskrantdebat

Deze korte karakterisering is nuttig om een beeld te kunnen vormen van het Nederlandse debat over de toekomst van de verzorgingsstaat. De belangrijkste kenmerken van die discussie, en tevens de grootste tekortkomingen, komen naar voren als we kijken naar de artikelenreeks die *de Volkskrant* onlangs publiceerde.²⁷

27. De artikelenreeks is gebundeld onder de titel *Van de wieg tot het graf. De toekomst van de verzorgingsstaat*; de Volkskrant, Amsterdam 1995.

Duidelijk komt daaruit naar voren dat de dominante mening over de toekomst van de verzorgingsstaat sterk neo-liberaal is gekleurd: meer markt, minder overheid, meer eigen verantwoordelijkheid en meer plichten. Dit neo-liberalisme krijgt ronduit sociaaldarwinistische trekken waar wordt gesuggereerd dat we maar moeten accepteren dat de samenleving nu eenmaal winnaars en verliezers kent. En die verliezers hoeven er niet op te rekenen dat ze lui achterover kunnen liggen in het hangmat van de sociale zekerheid.

Vanuit de middenpositie wordt gepleit voor meer eigen initiatief van mensen. Sociaaldemocraten wijzen daarnaast op de positieve betekenis die de verzorgingsstaat heeft voor de economische ontwikkeling; uit hun gelederen wordt er ook op aangedrongen de verzorgingsstaatvoorzieningen te reserveren voor hen die ze echt nodig hebben. Tegelijkertijd ziet men wel in dat de middenklassen belang moeten houden bij een toekomstige verzorgingsstaat. Daarom moet een inkrimping niet te drastisch zijn.

Feministische geluiden klinken nog tamelijk zwak door in het debat, maar marxisten en, met één uitzondering, groenen lijken in Nederland helemaal buiten de boot te vallen als het gaat om het ontvouwen van gedachten over de verzorgingsstaat.

Aan de sociaaldemocraten is de taak toebedeeld de verzorgingsstaat te verdedigen tegenover het nieuw-rechtse denken. Dit loopt uit op een strategie waarin de verzorgingsstaat wordt afgebroken met de bedoeling hem zo te behouden voor de toekomst. Aan de eisen van de markt moet vergaand tegemoet worden gekomen. Die markt heeft zich een schijnbaar onaantastbare positie verworven, als een soort van religieus voorschrift, alleen vergelijkbaar met de onfeilbare uitspraken van de paus. Tegelijkertijd wordt de innige samenhang die altijd tussen markt en staat heeft bestaan - de staat heeft de markteconomie gemaakt - zoveel mogelijk verhuld en wordt de suggestie gewekt dat die staat op zijn best blij mag zijn in de buurt van de markt te worden gedoogd.

vernieuwing

Deze neo-liberale consensus staat echter steeds meer onder druk. Op basis van een kritische instelling ten opzichte van de utopie van de markt worden vanuit nieuw-rechtse, midden-, sociaaldemocratische en feministische zijde thema's aangesneden die de afbraak van de verzorgingsstaat in een nieuw daglicht stellen.

In een beschouwing gewijd aan de minimale staat komt Hogervorst²⁸ tot een verrassende benadering van de verzorgingsstaat. Aanvankelijk lijkt hij de inmiddels dominante neo-liberale argumentatie ten gunste van een minimale staat te kopiëren. Maar als hij in de loop van zijn verhaal de begrippen basisbehoeften en mensenrechten introduceert en stelt dat tot de kerntaken van de staat in elk geval ook de bewaking en de garantie van deze fundamentele wel-

28. Hogervorst, *Staat en welzijn*; Van Gorcum, Assen 1995.

zijnselementen behoort, blijkt hij zich te ontpoppen als een sociaal-liberaal met oog voor de noodzakelijke samenhang tussen individu en samenleving.

Hogervorst hanteert een ruime interpretatie van de begrippen mensenrechten en basisbehoeften - bescherming van het leven tegen machtswillekeur en geweld; bescherming van gezondheid, eigendom en bestaansmogelijkheden; mogelijkheden op het gebied van wonen, werken, onderwijs en vrije tijd; inzicht in het maatschappelijk gebeuren door middel van onderwijs, voorlichting, openbaarheid, toegankelijkheid van informatie; (mede)zeggenschap in politiek, wonen, arbeid en onderwijs; gelijke rechtsbedeling; respect en waardering van de individuele mens. Zo ontwikkelt hij, gewild of niet, vanuit het concept minimale staat toch weer een soort verzorgingsstaat, die de vergelijking met de huidige goed kan doorstaan. Zijn praktische programma bevat onder andere een basisinkomen, een drastische versterking van medezeggenschapsstructuren in bedrijven en een collectief bezit van de grond, die niet meer verhandelbaar is.

In hoeverre het programma verwezenlijkt kan worden binnen het kapitalisme dat Hogervorst wil handhaven - met name het collectieve eigendom van de grond lijkt onverenigbaar met de kapitalistische produktiewijze - is hier minder van belang dan de nieuwe wending die Hogervorst geeft aan de steeds populairder wordende notie van de minimale staat.

In een recente discussienota²⁹ blijkt het CDA gevoelig te zijn voor het gedachtegoed van de 'communitarians'. In navolging van deze vooral in de VS bekende groep denkers over de gemeenschap vragen zij aandacht voor het 'maatschappelijk weefsel' van de samenleving. Overheid en markt zouden eigenlijk dienstbaar moeten zijn aan deze onderlinge relaties tussen mensen en de waarden van gerechtigheid en solidariteit die daar gelden. Het CDA weet uiteindelijk gemeenschap en markt echter niet met elkaar te verzoenen. Ook voor de partij blijven de eisen van de markt - het bijblijven in de mondiale concurrentiestrijd - van primair belang.

De communitarians³⁰ vragen aandacht voor de verbinding tussen individu en samenleving. Een gezond individu veronderstelt een gezonde gemeenschap. Mensen kunnen het goede leven niet realiseren in een samenleving die wordt geregeerd door competitie en economische doelrationaliteit. De economie moet worden ingebed in een morele, sociale context en wordt bepaald door menselijke, niet-economische waarden. Doelmatigheid, utiliteit, concurrentie, bezitsmaximalisatie moeten ondergeschikt zijn aan de belangen van de gemeenschap als geheel.

Ondanks deze waardevolle aanwijzingen schiet ook Etzioni tekort: het handhaven van een markteconomie, hoe 'ingekapseld' de concurrentie ook is,

29. Centrale Werkgroep Strategisch Beraad, *Nieuwe wegen, vaste waarden*; CDA, Den Haag 1995.

30. Hier vooral beschouwd via Amitai Etzioni, *The Moral Dimension. Towards a New Economics*; The Free Press, New York 1988.

zal altijd een druk van binnenuit veroorzaken die de samenleving moeilijk zal kunnen weerstaan.

Hoogerwerf en Kalma dragen interessant materiaal aan vanuit sociaaldemocratische hoek. De ecologische moderniseringspolitiek van Kalma³¹ heeft al ruim aandacht gekregen en daarom beperk ik me hier tot opmerkingen over de analyse van de politicoloog Hoogerwerf.³² Deze ziet de verzorgingsstaat als een verworvenheid van de beschaving, een verworvenheid die niet licht zou mogen worden opgegeven. Hoogerwerf stoort zich aan het ophemelen van de markt. Voor de stelling dat de markt beter zou functioneren dan de verzorgingsstaat is geen bewijs voorhanden. Hij vraagt aandacht voor de beginselen die volgens hem in de verzorgingsstaat tot uitdrukking komen.³³ In de leuze 'van ieder naar vermogen, aan ieder naar behoefte' ziet hij een belangrijk beginsel dat in de verzorgingsstaat gerealiseerd zou zijn. De criteria van prestatie en van behoefte zijn hier in balans. Daarmee introduceert Hoogerwerf een waardevol thema in het debat. Teleurstellend is echter dat ook hij niet volledig afstand kan doen van de markteconomie. Prestaties moeten ook volgens hem vooral worden geleverd in die markteconomie en als resultaat daarvan kan dan een beloning naar behoefte volgen, zo nodig onder hoede van de verzorgingsstaat. Zo kan ook hij de paradoxen van het kapitalisme en de verzorgingsstaat niet overstijgen.

In het debat over de verzorgingsstaat brengen feministen het thema van de zorgarbeid in.³⁴ Vrouwen zouden hun zorgarbeid moeten kunnen delen met mannen, om zo meer ruimte te krijgen mee te doen in de economie van de betaalde arbeid. Helaas laat deze ingang in de discussie het systeem van de betaalde arbeid zelf goeddeels onberoerd, waardoor ook de feministische kritiek op de verzorgingsstaat vaak niet ver genoeg gaat. Niet de betaalde arbeid neemt het karakter van de zorgarbeid aan, maar andersom: de zorgarbeid en de zorgethiek staan steeds meer onder invloed van de marktlogica.

Marxisten en groenen zijn opvallend afwezig in dit geheel. Het marxisme zou een goede bijdrage kunnen leveren door een hernieuwde aandacht te vragen voor de theorie van het arbeidsreserveleger, die een uitstekende verklaring biedt voor het activeringsbeleid dat de overheid oplegt aan de werklozen.³⁵

De groenen zouden een sociaal-ecologische visie op de verzorgingsstaat kunnen ontwikkelen, die voor libertairen aantrekkelijk zou kunnen zijn. Zij hebben

31. Paul Kalma's bijdrage aan *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit*; PvdA, Amsterdam 1995.

32. A. Hoogerwerf, *Politiek als evenwichtskunst*; Samson, Alphen aan de Rijn 1995.

33. Zie het citaat in noot 5.

34. Zie Diane Sainsbury (ed.), *Gendering Welfare States*; Sage Publications, London 1994. Aan deze bundel is meegewerkt door een aantal Nederlandse auteurs.

35. Zie voor een dergelijke analyse Cloward en Piven, 'A class analysis of welfare'; in: *Monthly Review*, vol. 44, no. 9, 1993, p. 25-31.

dat echter verzuimd. De voorlaatste nota van GroenLinks over sociale zekerheid uit 1992 capituleerde voor de markt en niets wijst erop dat de partij in de nabije toekomst wel een radicale visie zal presenteren.³⁶

De conclusie uit dit deel kan zijn dat het debat in Nederland wordt beheerst door neo-liberale denkbeelden, waarin de verzorgingsstaat wordt bekritiseerd vanuit het geloof in de markt. Aan de andere kant klinkt de kritiek op de centrale positie van de markt steeds duidelijker, zonder overigens echt brede weerklank te vinden.

IV

Voor de ontwikkeling van een libertaire visie op de verzorgingsstaat is het belangrijk een goed inzicht te hebben in motieven en argumenten tegen en voor de verzorgingsstaat. Op basis daarvan ontstaat naar mijn mening onvermijdelijk het motto dat de huidige verzorgingsstaat moet worden behouden om hem op termijn af te breken.

Waarom *behouden*? Omdat afbraak nu veel ellende veroorzaakt. Omdat het onverstandig is het stelsel af te breken voordat we iets beters hebben. Omdat er te weinig helderheid is over welke de goede en welke de slechte kanten zijn van de verzorgingsstaat. Omdat de motieven voor afbraak moeten deugen (en het beroep op marktwerking is een slecht motief). En tenslotte omdat de huidige angst niet het goede klimaat is voor een maatschappelijke discussie over de toekomst van de verzorgingsstaat.

Waarom toch op termijn *afbreken*? Omdat de verzorgingsstaat niet langer een historische vooruitgang betekent; vrijheid en gelijkheid in de samenleving kunnen hier nog slechts tot op zekere hoogte worden vergroot. Omdat het handhaven van een markt het stelsel zal blijven ondermijnen, terwijl de markt binnen het systeem van de verzorgingsstaat niet kan worden afgeschaft. Omdat de verzorgingsstaat nu al een on-ecologische bestaansvorm is, met zijn basis in de uitbuiting van mens en natuur.

Voor een dergelijke stellingname biedt de huidige discussie een aantal goede aanknopingspunten. Ik geeft in een paar korte schetsen een aantal vernieuwende thema's waarmee een libertair perspectief kan worden geschetst op de verzorgingsstaat en op de ecologische samenleving die na de verzorgingsstaat aan de orde is. Een libertaire visie moet denkbeelden radicaliseren die in aanleg in het huidige debat over de verzorgingsstaat al een rol spelen. Dat zijn bij nieuw rechts de minimale staat en onafhankelijkheid; bij het midden moralisering en gemeenschap; bij de sociaaldemocratie en het marxisme vooruitgang en

maakbaarheid; bij het feminisme de zorgarbeid; en bij het groene denken de natuurlijke evolutie.

afhankelijkheid en verantwoordelijkheid

Het neo-liberale denken hecht grote waarde aan de economische onafhankelijkheid van het bezitsgerichte individu. Zo'n individu heeft slechts een minimale staat nodig, een staat die zijn handelen beperkt tot de klassieke staatstaken, aangevuld met de minimaal noodzakelijke zorg voor het welzijn van mensen. Hierboven zagen we echter al dat ook een minimale staatsopvatting niet kan ontsnappen aan het gegeven dat onafhankelijkheid in neo-liberale zin maatschappelijk niet realiseerbaar is. Een libertaire visie op de verzorgingsstaat moet als uitgangspunt nemen de wederzijdse afhankelijkheid van leden van de gemeenschap tot elkaar. Daarnaast is ook de relatie van de gemeenschap tot de omringende natuur er een van wederzijdse afhankelijkheid. Met name het moderne sociale anarchisme plaatst de persoon altijd in de maatschappelijke en natuurlijke omgeving. Zelfverwerkelijking van het individu heeft steeds een wezenlijk sociaal en ecologisch element. In een goede balans tussen persoon en lokale gemeenschap kan verantwoordelijkheid worden genomen voor de toekomst van de samenleving als geheel.

morele economie

Het politieke midden is sterk in het uitzenden van moralistische boodschappen in de richting van het individu. Dat moet zijn gedrag aanpassen. Anarchisten zouden hun moralisme allereerst moeten richten op de schijnbaar a-morele economie, tegen de schijnbare neutraliteit van het productieproces, de technologie en de markt. Een morele economie zou meer moeten zijn dan een door de samenleving 'ingekapselde economie', zoals bijvoorbeeld het CDA die voor lijkt te staan. Zoals aan het voorbeeld van de lotgevallen van de verzorgingsstaat kan worden geïllustreerd, zal een ingekapselde markteconomie altijd trachten door de beperkingen heen te breken en haar eigen logica te volgen. De libertaire morele economie is dan ook georganiseerd rond het lokale niveau.

post-schaarste

De ervaring van post-schaarste die op het hoogtepunt van de verzorgingsstaat voor velen in het westen een realiteit was, kan een aanwijzing zijn voor de samenleving na de verzorgingsstaat. Een rationele ecologische economie kan een welvaart genereren waarin produktieve arbeid niet langer een last is maar een genoegen; het onderscheid tussen arbeidstijd en vrije tijd kan veel minder groot zijn. Er zijn geen materiële, 'objectieve' redenen om te blijven steken in het rijk van de noodzaak: het rijk van de vrijheid is onder handbereik.

vooruitgang en maakbaarheid

De economische noodzaak houdt het politieke debat in gijzeling. Maatschappelijke vooruitgang wordt slechts afgemeten aan het succes in de concurrentie-

36. Zie voor een recente GroenLinkse stellingname tegenover de verzorgingsstaat Henk Krijnen (red.), *Het zekere voor het onzekere. De noodzaak van een collectief stelsel van bovenminimale uitkeringen*; Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, Amsterdam 1995

strijd en elk idee van een maakbare toekomst wordt overschaduwd door de onzekerheden die inherent zijn aan een kapitalistische wereldeconomie. Een libertaire visie op de verzorgingsstaat moet breken met dit defaitisme en een nieuw vertrouwen tentoonspreiden in een maakbare toekomst. Als aan een Europese Gemeenschap kan worden gewerkt, dan ook aan een vrije, rationele, ecologische samenleving.

concrete arbeid

Vanuit de feministische beweging is gewezen op de aparte plaats die de zorgarbeid inneemt in de samenleving. Deze arbeid is concreet, productief, niet vreemdend en de enige die essentieel is voor het voortbestaan van de samenleving. In plaats van een defensieve strijd te voeren voor een aparte status voor zorgarbeid te midden van de abstracte loonarbeid, zouden libertairen zich niet minder tot doel moeten stellen dan alle arbeid het karakter van zorgarbeid te geven: niet op winst gericht, ruimte biedend voor samenwerking, voor zintuiglijkheid, voor eigen ritmes, voor emotionaliteit.

evolutie

Als laatste, en misschien meest fundamentele notie, wil ik Bookchin's idee van vrije natuur naar voren brengen.³⁷ Vanuit de oorspronkelijke 'eerste natuur' heeft zich in de loop van de evolutie een sociale 'tweede natuur' ontwikkeld. Deze tweede natuur, de maatschappelijke samenleving, is niet automatisch afgestemd op de haar omringende natuur. Momenteel is ze een bedreiging voor die oorspronkelijke natuur. Bookchin pleit ervoor dat de mensheid zijn verantwoordelijkheid ten opzichte van de natuur als geheel aanvaardt en een rationele, sociaal-ecologische 'vrije natuur' tot stand brengt.

37. "Bezien vanuit het oogpunt van wat de mensheid kan zijn, kunnen we met recht spreken van een relatie tussen mensen onderling en tussen mensheid en natuur, die de oorspronkelijke 'eerste natuur' zal overstijgen en van waaruit een maatschappelijke 'tweede natuur' ontstaat. Deze zal de weg vrijmaken naar een radicaal nieuwe 'vrije natuur' waarin een gemanicpeerde mensheid de stem en de uitdrukking zal worden van een natuurlijke evolutie die zichzelf bewust is geworden, die zorgzaam is geworden en meeleeft met de pijn, het lijden en de onafhankelijke aspecten van een evolutie die, aan haar lot overgelaten, zich vaak onberekenbaar ontplooit. Als gevolg van de rationele menselijke interventie zal de natuur de beschikking krijgen over de intentionaliteit, het vermogen complexere vormen van leven voort te brengen en de capaciteit zichzelf te differentiëren. Op dit punt stuiten we op de verstrekkende vraagstukken van het ontwikkelen van een ecologische ethiek. Het ingrijpen van mensen in de natuurlijke omgeving is geen zieke afwijking van de evolutie. Mensen kunnen net zo min worden gescheiden van de natuur en van hun eigen animaliteit als lemmingen kunnen leven zonder hun huid. Niet slechts de fysieke, primate kenmerken maken het menselijke dier een produkt van de natuurlijke evolutie; het is ook de mate waarin de mensheid uitdrukking weet te geven aan een diepgeworteld streven in de evolutie in de richting van zelfbewustzijn en vrijheid. Hier ligt de basis voor een werkelijk objectieve ethiek, gevat in de termen van een filosofie van potentialiteit en actualiteit, niet als een mechanisch oorzaak-en-gevolg verband en evenmin als het causale agnosticisme van Hume en zijn moderne positivistische volgelingen." Murray Bookchin, *Remaking Society*, Black Rose Books, Montréal 1989, pp. 202-203.

Met dit idee van een nieuwe opvatting over de relatie mens - samenleving - natuur heeft Bookchin naar mijn mening het algemene kader geschetst van een programma voor een beweging die probeert voorbij de verzorgingsstaat te denken. Tussen de vrije natuur en de huidige verzorgingsstaat ligt nog een grote ruimte. Die kan worden gevuld door met een utopische blik te kijken naar begrippen als rationaliteit, afhankelijkheid, individualiteit, gemeenschap, arbeid, economie.

V

Ik wil tenslotte wijzen op een paar valkuilen voor de libertaire analyse van de verzorgingsstaat.

De valkuil van het *postmodernisme*. Binnen het anarchisme ontwikkelt zich een postmodernistische opvatting die sterk individualistisch is gericht. Deze kan uitlopen op een zelfgenoegzaamheid, waarin het life-stylegerichte zoeken naar verwerkelijking van de tijdelijke autonome zone het sociale engagement van het anarchisme zou kunnen vervangen.³⁸ Dit anarchisme versterkt individualisering, marktwerking en warenfetisjisme en heeft weinig ruimte voor de ecologische kwestie.

De valkuil van de *afkeer van het debat met nieuw-rechts*. Het anarchisme heeft een rijke historie. Er is een zekere historische verwantschap tussen liberalisme en anarchisme. Op basis van dat inzicht is een debat mogelijk en noodzakelijk met liberalen over overeenkomsten (afkeer van de staat, streven naar vrijheid) en verschillen van opvattingen (individualisme versus individualiteit, de markt, het recht) tussen beide stromingen in het debat over de verzorgingsstaat.

De valkuil van de *misplaatste concreetheid*. Een van de problemen van het huidige debat over de verzorgingsstaat is de neiging ideologische tegenstellingen te vermijden, de mogelijke maatschappelijke keuzes als beperkt voor te stellen en het perspectief op vernieuwing zo klein mogelijk te houden. Dit heeft te maken met de verklaarde afkeer van maakbaarheid en van de idee van maatschappelijke vooruitgang. Juist een discussie over de toekomst van de verzorgingsstaat zou een sterke utopische inslag moeten hebben, in de zin van een naar een toekomst wijzende schets van mogelijkheden die weliswaar uitgaat van actuele ontwikkelingen, feiten en tendensen maar daar niet in blijft steken.

De valkuil van *het eigen gelijk*. Libertairen lopen het gevaar de geldende staatsopvatting als panacee voor alle problemen te zien. Zonder te willen stellen dat die fundamenteel herzien zou moeten worden, lijkt mij een vernieuwing in het licht van moderne ontwikkelingen noodzakelijk. De rechtsstaat van de negentiende eeuw is niet meer de verzorgings- en versoberingsstaat van de twintigste eeuw.

38. Zie Murray Bookchin, *Re-enchanting Humanity*, Cassell, London/New York 1995.

NIET ALLEEN VRIJHEID

Politieke waarden, verzorgingsstaat en anarchisme

Voorwoord

Twee jaar geleden hield ik elders in Amsterdam voor het eerst een lezing over een links-libertair perspectief op de verzorgingsstaat. Ik heb toen gewezen op de afwezigheid van een uitgewerkte, systematische kritiek vanuit het anarchisme op de verzorgingsstaat. Dat bevreemdt des te meer waar op basis van de rijke historie en ook op grond van de actualiteit van het anarchisme heel goed een kritische stellingname ten aanzien van de verzorgingsstaat mogelijk is. In mijn lezing ben ik ingegaan op een aantal voor anarchisten in die discussie belangrijke begrippen, met name de morele economie, de idee van concrete arbeid en de ecologische kwestie.

In deze tweede lezing over de verzorgingsstaat ga ik verder op de weg van de analyse van begrippen die worden gebruikt in het maatschappelijke debat over de verzorgingsstaat. Ik ben er steeds sterker van overtuigd geraakt dat een grotere aandacht is vereist voor politieke waarden. Welke dat zijn, en hoe ze vanuit anarchistisch perspectief vruchtbaar kunnen worden ingezet in deze discussie, daarover gaat de nu volgende tekst. *Niet alleen vrijheid* is een motto, en tevens een waarschuwing: met het anarchistische vrijheidsbegrip alléén kom je er niet.

Veel van wat hieronder volgt, is mede resultaat van de blijvende samenwerking met Raf Janssen. In het voorjaar publiceren wij een nieuw boek over de verzorgingsstaat. Daarin wordt het debat over de verzorgingsstaat uitvoerig beschreven aan de hand van politieke waarden.

1. Anarchisten in de verzorgingsstaat

Waarom niet dit verhaal over waarden, verzorgingsstaat en anarchisme beginnen met de vraag wie de 'anarchisten in de Nederlandse verzorgingsstaat' zijn? Ten behoeve van een poging tot indeling gebruik ik het criterium van de maatschappelijke oriëntatie: daaronder versta ik de ideeën over de verhouding tussen individu, groep en maatschappij, over de wijze waarop maatschappelijke verandering moet plaatsvinden en de gewenste richting daarvan, over politieke programma's en organisatie.

We kunnen dan twee hoofdgroepen onderscheiden, de sociaal-anarchisten en individueel-anarchisten. Deze indeling is controversieel, getuige de kritiek op Bookchin's tweedeling tussen 'social anarchism' en 'lifestyle anarchism' (Bookchin 1995, Watson 1996, Black 1997). Ik meen dat het verschil tussen een individualistisch en een sociaal anarchisme ook in Nederland zichtbaar is. Vanzelfsprekend zijn andere indelingen mogelijk. Maar in het kader van een beschouwing over de verzorgingsstaat is dit onderscheid vruchtbaar, zoals ik hoop aan te tonen. Bij het ontbreken van een echte anarchistische beweging zullen veel hedendaagse anarchisten zich overigens niet gemakkelijk laten indelen in één van beide groepen.

In de groep van de sociaal-anarchisten - het anarchisme van de maatschappelijke ethiek - plaats ik anarcho-syndicalisten en libertair municipalisten. Zij hebben met elkaar gemeen dat ze een politiek programma willen ontwikkelen, een maatschappelijke beweging op gang willen brengen, het individu altijd beschouwen in een maatschappelijke context en daarom idealen eerder formuleren op maatschappelijk dan op individueel niveau. De groep van individueel-anarchisten - het anarchisme van de persoonlijke ethiek - omvat anarchisten van de levensstijl, van de berusting en van het goede voorbeeld.

Deze verschillende soorten anarchisten, die toch allemaal op een of andere wijze deel uitmaken van de links-libertaire denkwereld, reageren vanuit hun eigen politieke-waardenstelsel heel verschillend op de verzorgingsstaat en op de eisen die het leven in de verzorgingsstaat aan hen en aan hun politieke overtuigingen stelt.

2. Waarden en verzorgingsstaat

Politiek is vaak een debat over waarden. In de sociologie worden waarden beschouwd als de kern van de cultuur. Het zijn voorstellingen over wat goed, juist en nastrevenswaardig is. Waarden beïnvloeden de houding en het gedrag van hen die de waarden onderschrijven. Van waarden zijn normen afgeleid, verwachtingen en voorschriften ten aanzien van het handelen onder bepaalde omstandigheden (De Jager en Mok, 1971:48). Waarden hebben te maken met dat wat men waardeert. Zo bezien zijn er oneindig veel waarden. Maatschappelijke: vooruitgang, vrede, veiligheid, welvaart, nationale soevereiniteit, sociale co-

hesie, internationale samenwerking. Gewaardeerde persoonlijkheidskenmerken en normen: tolerantie, tevredenheid, respect, matigheid, barmhartigheid, betrokkenheid, eerbied voor het leven, oprechtheid. Of andere waarden, die wat moeilijker onder één noemer kunnen worden gebracht, maar daarom niet minder worden aanbeden: lichamelijke, individualiteit, genot, zelfrealisatie, waarheid, macht, vriendschap.

Een bijzondere soort waarden ligt op politiek vlak. De politicoloog Hoogerwerf heeft politieke waarden, beginselen of principes omschreven als "*voorstellingen van een wenselijke maatschappij en een wenselijk politiek stelsel, aan de hand waarvan men maatschappelijke problemen en een beleid kan formuleren en beoordelen. De opvattingen over maatschappelijke problemen, hun oorzaken en het te voeren beleid moeten als het ware de controle van de politieke waarden passeren*" (Hoogerwerf 1995:34). De samenleving kent waardendilemma's, situaties waarbij een spanning of een conflict bestaat tussen waarden. Discussies over de verzorgingsstaat gaan vaak over politieke waarden, soms helder, soms gecamoufleerd. Definities van de verzorgingsstaat verwijzen naar een aantal van dergelijke waarden, en vaak voegen beschouwingen er nog een aantal aan toe. Ik geef enkele voorbeelden.

De Nederlandse sociaalwetenschappelijke literatuur kent één dominante omschrijving van de verzorgingsstaat. Thoenis heeft in een veelgeciteerde definitie uit 1962 de verzorgingsstaat omschreven als een maatschappijvorm waarin een op democratische leest geschoeide overheid onder handhaving van een kapitalistisch produktiestelsel zich garant stelt voor het collectieve sociale welzijn van haar onderdanen.

Hoogerwerf is één van de velen die zich oriënteren op deze omschrijving en hij voegt daar aan toe dat de cruciale waarden van de verzorgingsstaat solidariteit en gelijkheid zijn (Hoogerwerf 1995:191). De verzorgingsstaat is voor Hoogerwerf een maatschappelijke formatie met voor- en nadelen. "*Tot de voordelen van de verzorgingsstaat behoren het beschermen van burgers tegen armoede, het verminderen van ongelijkheid in de verdeling van allerlei goederen, het tegengaan van sociale vervreemding, het vergroten van de politieke loyaliteit van de burgers, het verminderen van sociale en politieke conflicten, het stimuleren van werkgelegenheid, het bevorderen van de kooplustige vraag naar goederen en diensten en het bijdragen tot technologische vernieuwing die de aanpassing van de economie bevordert. Tot de mogelijke nadelen van de verzorgingsstaat rekent men het beperken van het individuele initiatief en van persoonlijke vrijheden en verantwoordelijkheden, het bevorderen van nieuwe conflicten over de verdeling bijvoorbeeld in verband met de belastingen, het stimuleren van de stijging van de collectieve uitgaven en de toeneming van de lasten voor het bedrijfsleven*" (Hoogerwerf 1995:68-69).

Hoogerwerf meent dat de verzorgingsstaat nog altijd meer problemen oplost dan creëert. "*In het licht van de politieke beginselen van de gelijkheid of sociale rechtvaardigheid, de solidariteit en de materiële vrijheid voor brede lagen van*

de bevolking, behoort de verzorgingsstaat evenals de politieke democratie en de rechtsstaat tot de grootste verworvenheden van de westerse politieke beschaving. Er is dan ook alle reden hem niet lichtvaardig af te breken" (Hoogerwerf 1995:69).

De socioloog Schuyt hanteert eveneens de definitie van Thoenis. Hij wijst er op dat de verzorgingsstaat niet berust op een gezamenlijke ideologie, maar op een gespleten ideologie die samenhangt met het compromiskarakter van de verzorgingsstaat, waarin maatregelen naar formulering bijvoorbeeld socialistisch zijn, maar naar uitvoering liberaal (Schuyt in Van Doorn en Schuyt 1978:77-78). "Bij de beoordeling van de huidige verzorgingsstaat spelen ideologische motieven en normatieve opvattingen over gelijkheid, vrijheid en sociale rechtvaardigheid een grote rol" (Schuyt in Van Doorn en Schuyt 1978:85).

Voor de antropoloog Sewandono is de verzorgingsstaat "een maatschappelijke ordening met een nationaal bereik, waarbij politieke besluitvorming overwegend plaats heeft in een parlementair democratisch systeem, economische produktie overwegend ondernemingsgewijs geschiedt en zowel politiek als produktie tot het welzijn van leden van deze samenleving strekken" (Sewandono in Van Doorn en Schuyt 1978:47), een definitie waarin we moeiteloos Thoenis terugheren. Die verzorgingsstaat "heeft geen ideologische basis. Het bouwsel van de verzorgingsstaat is opgetrokken op een fundament dat omschreven kan worden als een onstabiel middengebied van normen en waarden."

Ook sociale wetenschappers met een van Thoenis afwijkende omschrijving van de verzorgingsstaat hebben aandacht voor politieke waarden. De analyse van de socioloog De Swaan bijvoorbeeld is gebouwd rondom de idee van de generaliseerde verafhankelijkking, een visie die de spanning tussen afhankelijkheid en onafhankelijkheid toont. Van Doorn, alweer een socioloog, ziet in de verzorgingsstaat "in essentie (...) de maatschappelijke belichaming van een garantieformule: de samenleving, georganiseerd als nationale staat, waarborgt alle burgers een redelijk bestaan. Daartoe houdt die samenleving, geleid en gestimuleerd door de overheid, een uitgebreid stelsel van voorzieningen in stand die een gevarieerde 'verzorging' van de burgers tot opdracht hebben" (Van Doorn in Van Doorn en Schuyt 1978:18). En de adjunct-directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau Roes onderscheidt drie kernfuncties van de verzorgingsstaat: het scheppen van gelijke kansen voor alle burgers, het garanderen van bestaanszekerheid en het bevorderen van de kwaliteit van de samenleving door middel van collectieve voorzieningen (Roes in Broertjes en Roelofs 1995).

Uit dit korte overzicht van enkele van de vele omschrijvingen van de verzorgingsstaat zal de band tussen het verschijnsel verzorgingsstaat en politieke waarden duidelijk zijn geworden. Van Doorn spreekt van redelijkheid en zekerheid, Hoogerwerf van vrijheid, gelijkheid, solidariteit. Schuyt bekijkt de verzorgingsstaat vooral vanuit de waarde rechtvaardigheid, De Swaan stelt het toegenomen besef van afhankelijkheid centraal. En als Sewandono geen waarden bij naam noemt, dan is dat niet omdat hij stelt dat ze geen rol spelen, maar omdat ze voor hem niet duidelijk zijn.

3. Tien politieke waarden voor de verzorgingsstaat

De verzorgingsstaat kan dus worden beschouwd als uitdrukking van politieke waarden. In de verzorgingsstaat hebben bestaande waarden een nieuwe betekenis gekregen. Een bestudering van het debat over de verzorgingsstaat in boeken, krantenartikelen en op tv en radio heeft laten zien dat een tiental politieke waarden van groot belang worden geacht - het zijn waarden in de zin van politieke principes. De politieke opvattingen die men wezenlijk acht voor analyses van de situatie, voor het vaststellen van de politieke identiteit en voor het verwoorden van alternatieven, worden vooral in termen van deze principes gesteld. Van centrale betekenis zijn mijns inziens de volgende politieke waarden gebleken: vrijheid, gelijkheid, solidariteit, rechtvaardigheid, onafhankelijkheid, redelijkheid, menselijke waardigheid, zedelijkheid, zekerheid en verantwoordelijkheid.

Het zijn fundamentele begrippen met behulp waarvan door de geschiedenis heen, en ook momenteel nog, idealen worden geformuleerd, handelingen worden gerechtvaardigd, oordelen worden gestructureerd, plannen worden opgesteld. Het zijn politieke waarden, maatstaven voor toetsing, materiaal voor beeldvorming op maatschappelijk niveau, maar ook normen met implicaties voor het gedrag van individuen en voor de eisen die aan hen worden gesteld. Politieke ideologieën kunnen worden gekarakteriseerd door de wijze waarop zij een bepaalde mix van deze waarden vertegenwoordigen. Politieke beginselprogramma's van bewegingen en partijen verwijzen naar deze grote waarden. Ze moeten worden onderscheiden van persoonlijke deugden (Comte-Sponville 1997). Die kunnen ook een rol spelen in 'de politiek' - denk maar aan Clinton - maar liggen, anders dan de tien hier onderscheiden waarden, niet primair op een maatschappelijk en politiek niveau.

Het is niet mogelijk in kort bestek recht te doen aan de verschillende nuances die deze begrippen hebben. Daarom ook blijft het lastig een betekenis te geven die de essentie weergeeft van deze belangrijkste politieke waarden. Ik wil hier desondanks een korte aanduiding geven van de tien waarden en van enkele betekenissen die ze in de moderne tijd hebben gekregen.

Vrijheid - zelfbepaling - heeft vele betekenissen. Een aantal daarvan wordt negatief geformuleerd, als afwezigheid van dwang of als onafhankelijkheid. Vrijheid is wel het filosofisch en moreel-politieke sleutelbegrip van de nieuwe tijd genoemd. Het woordenboek geeft als mogelijke betekenis ook vrijmoedigheid; dat betekent echter eerder dat niemand doen moet wat hij niet wil, dan dat iedereen mag doen wat hij wil. Dat geeft al aan dat vrijheid een relatief begrip is. Absolute vrijheid en vrijheid-op-zich hebben vooral een mythische betekenis.

Vrijheid houdt ook altijd verantwoordelijkheid in. In de politieke filosofie wordt een beroemd onderscheid gemaakt tussen positieve en negatieve vrijheid, 'vrijheid van iets' of 'vrijheid tot iets'. Er wordt vaak op gewezen dat vrij-

heid botst met gelijkheid. Voor Hoogerwerf bijvoorbeeld is een van de fundamentele politieke dilemma's de balans tussen vrijheid en gelijkheid zoals die optreedt bij verdelingsvraagstukken, waar individuele vrijheid in conflict raakt met sociale rechtvaardigheid (Hoogerwerf 1995:38).

De verzorgingsstaat is tot ontwikkeling gekomen na de Tweede Wereldoorlog. De herwonnen nationale soevereiniteit heeft de betekenis van vrijheid lange tijd gedomineerd. Het is vooral de sociale dimensie van vrijheid waarop de aandacht zich dan richt. Vrijheid als individuele vrijheid zal zich gaan ontwikkelen, aanvankelijk nog beperkt, om in de jaren zestig onstuimig op voorgrond te treden.

Gelijkheid - gelijk zijn - wordt wel beschouwd als het ideaal dat momenteel het meest controversiële is van de grote maatschappelijke idealen. De woordenboekbetekenis van gelijkheid is 'het volkomen overeenkomen in enig opzicht'. De sociale betekenis is 'gelijk zijn in staatkundige en maatschappelijke rechten'. Gelijkheid betekent in abstracto dat mensen die in moreel relevante opzichten in overeenkomstige situaties verkeren, gelijk moeten worden behandeld. Alles hangt af van wat beschouwd wordt als 'overeenkomstig' en wat onder 'gelijke behandeling' wordt verstaan. Omdat volledige gelijkheid tussen mensen niet mogelijk is, is de werkelijke betekenis van de gelijkheidsidee de reductie of verzachting van ongelijkheid.

Gelijkheid kent vele varianten: rechtsgelijkheid, gelijkheid van politieke macht, kansengelijkheid voor wat betreft sociale en economische vooruitgang, hulpbronnengelijkheid. Parlementaire democratie kan heel goed samengaan met grote ongelijkheid in maatschappelijke omstandigheden en politieke invloed. Een belangrijke vraag is of we bepaalde ongelijkheden bij mensen en de gevolgen daarvan als natuurlijk beschouwen en er slechts op letten geen verdere kunstmatige ongelijkheid op te leggen, of dat we aan de andere kant het maatschappelijk beleid baseren op de aanname dat alle mensen evenveel recht hebben op een goed leven en dat de samenleving moet trachten hen in staat te stellen dat te bereiken. Laatstgenoemde doel van positieve gelijkheid zal niet worden bereikt alleen maar door kansengelijkheid omdat, zoals Honderich (1995:248) stelt, gelijke kansen in samenhang met ongelijke vermogens en geluk heel ongelijke resultaten opleveren.

Gelijkheid als politiek ideaal, dat gelijke behandeling en rechtvaardigheid verbindt in het begrip billijkheid, gaat terug tot Aristoteles. Deze stelt dat geen onderscheid mag worden gemaakt tussen mensen die gelijk zijn in alle opzichten die relevant zijn voor de soort van behandeling in kwestie. Maar wat versta je onder 'relevant'?

Aristoteles is inspiratie geweest voor veel gelijkheidsdenken, en algemeen wordt de verbinding tussen gelijkheid en relevante aspecten erkend. Gelijkheid betekent altijd gelijkheid in bepaalde opzichten. Voor zover er politieke manieren bestaan om voor gelijkheid te zorgen of die te ontzeggen, kunnen ze worden gerangschikt volgens die 'opzichten' en volgens de mate van gemak waarmee

de betreffende gelijkheid kan worden veilig gesteld met politieke middelen. Gelijkheid wordt vaak genoemd als tegenovergestelde van vrijheid: meer vrijheid gaat ten koste van bestaande gelijkheid, meer gelijkheid kan worden verworven door de mate van vrijheid in te perken.

De verzorgingsstaat wordt gekenmerkt door een sterk gevoel van gelijkheid, dat in de opbouwfase van groot belang was. Door de vele compenserende maatregelen is ook daadwerkelijk een grotere maatschappelijke gelijkheid tot stand gebracht dan daarvoor bestond en voor mogelijk werd gehouden. Later heeft de gelijkheidsidee sterk aan populariteit ingeboet.

Solidariteit - saamhorigheid - betekent het gevoel één te zijn met anderen. In de politieke werkelijkheid treffen we planmatige, romantische en administratieve solidariteit aan. In de verzorgingsstaat spreekt men in toenemende mate van inkomenssolidariteit. Als saamhorigheidsgevoel lijkt solidariteit het tegenovergestelde te zijn van onafhankelijkheid en autonomie. Solidariteit heeft de plaats in genomen van broederschap (fraternité) in de befaamde trits van de Franse Revolutie. Het is de moeite waard hier dat begrip te vermelden. Broederschap is wel omschreven (Scruton 1996) als het minst besproken en desalniettemin belangrijkste doel van de Franse revolutionairen, omdat het tracht een verduidelijking te geven van de maatschappelijke samenhang die vrijheid en gelijkheid hun waarde geeft. Broederschap, het verenigen van mensen in banden van broederlijke genegenheid, is karakteristiek voor kleine groepen. Het is een boeiende vraag of broederschap haalbaar is in een moderne staat. In tegenstelling tot betrekkingen gebaseerd op trouw, gehoorzaamheid en politieke verplichting lijkt broederschap een persoonlijk en beperkt karakter te hebben dat niet gemakkelijk verbreed kan worden naar grote groepen mensen.

De solidariteit in de verzorgingsstaat hangt nauw samen met de opvattingen over rechtvaardigheid en gelijkheid van na de Tweede Wereldoorlog. Omdat alle groepen in de samenleving profiteren van de verbetering van de levensomstandigheden, is die solidariteit gemakkelijk op te brengen. Dat wordt anders wanneer het idee postvat dat er minder te verdelen is.

Rechtvaardigheid - handelen in overeenstemming met het recht; rechtmatigheid, billijkheid, eerlijkheid - is een begrip dat vele varianten kent. Ik noem er enkele.

Er is een sterke band tussen rechtvaardigheid en gelijkheid. Dat komt onder andere naar voren in het onderscheid tussen distributieve en retributieve rechtvaardigheid (Blackburn 1994:204). Het probleem van distributieve rechtvaardigheid is beginselen vast te stellen die de rechtvaardige verdeling specificeren van lusten en lasten: het resultaat waarin ieder krijgt waar hij recht op heeft. Een gemeenschappelijke basis is dat mensen gelijk behandeld moeten worden tenzij er redenen zijn voor ongelijkheid. Daarna betreffen de problemen de soort van redenen die een rechtvaardiging vormen voor het verlaten van de gelijkheid, de rol van de staat bij het corrigeren van ongelijkheid en het ver-

band tussen een distributief systeem en het maximaliseren van welzijn. Distributieve rechtvaardigheid betreft de ethische gepastheid van het antwoord op de vraag welke ontvangende partij welke lusten en lasten krijgt. Retributieve rechtvaardigheid is het idee een onrechtvaardigheid weer in balans te brengen door de situatie te corrigeren of door een gelijkheid te herwinnen die door de onrechtvaardigheid was verdwenen. Retributieve rechtvaardigheid is het straffen voor overtredingen.

Een ander onderscheid is dat tussen formele en substantiële rechtvaardigheid. Formele rechtvaardigheid is het onpartijdig en consistent toepassen van principes, ongeacht of die principes zelf juist zijn. Substantiële rechtvaardigheid heeft nauwe banden met rechten, dat wil zeggen met wat individuen terecht van elkaar kunnen eisen of wat ze op legitieme wijze van hun overheid kunnen eisen, bijvoorbeeld met betrekking tot het beschermen van de vrijheid of het bevorderen van gelijkheid.

Een andere belangrijke vorm van rechtvaardigheid is correctieve rechtvaardigheid: de ethische gepastheid van compensatie voor een verlies door middel van een goed of het zich toeëigenen van een goed vanwege een voordeel.

Moderne opvattingen over rechtvaardigheid baseren zich vaak op menselijke rationaliteit, intuïties, gemeenschap en dergelijke. Rawls onderscheidt twee principes van rechtvaardigheid: een gelijk recht op een zo groot mogelijk systeem van gelijke basisvrijheden en de mogelijkheid van ongelijkheid onder bepaalde voorwaarden, bijvoorbeeld dat de ongelijkheid het meest ten goede komt aan de minst bedeelden.

De verzorgingsstaat kan worden gezien als een maatschappijmodel dat haar legitimiteit in hoge mate ontleent aan de georganiseerde rechtvaardigheid. Ook hier geldt - zoals al het geval was met de waarden gelijkheid en solidariteit - dat deze rechtvaardigheid mede steunt op een materiële basis. Wordt die basis bedreigd, dan ook de rechtvaardigheid.

Verantwoordelijkheid - de plicht verantwoording af te leggen; grote zorg en toewijding - verwijst naar verantwoorden, zich rekenschap geven van, rechtvaardigen. Het is een centraal onderwerp in de politieke en ethische theorie. Volgens Willemsen (1992:443-444) duiken de begrippen verantwoordelijkheid en responsabiliteit pas in de achttiende eeuw op. De gedachte dat wat gebeurt, een oorzaak heeft en dat wie iets veroorzaakt, er ook rekenschap van moet afleggen, bestond echter reeds in de Griekse wijsbegeerte. Verantwoordelijkheid heeft als idee een duidelijke ontwikkeling doorgemaakt. Verantwoordelijkheid wordt steeds meer aan individuele mensen toegeschreven, zij wordt, mede onder de invloed van het christendom, verinnerlijkt. Later komt ze onder gezag van de rationaliteit. Marx, Freud en Nietzsche plaatsen de verantwoordelijkheid van de individuele mens op de helling omdat ze niet langer uitgaan van de zelfbewuste persoon.

Verantwoordelijkheid heeft volgens Honderich (1995:771-772) verschillende aan elkaar gerelateerde betekenissen, waaronder als belangrijkste oorzakelij-

ke, wettelijke en morele verantwoordelijkheid. Oorzakelijke verantwoordelijkheid voor een stand van zaken betekent dat je die direct of indirect hebt veroorzaakt. Wettelijke verantwoordelijkheid is het vervullen van de vereisten voor toerekeningsvatbaarheid volgens de wet (wettelijke verplichting, strafbaarheid). Morele verantwoordelijkheid houdt in een morele verplichting hebben en het voldoen aan de criteria voor het verdienen van verwijt of lofprijzingen voor een moreel significante daad.

Een andere vorm van verantwoordelijkheid is de rol-verantwoordelijkheid, verbonden met vaak cultureel bepaalde plichten die samenhangen met bepaalde beroeps- of maatschappelijke rollen of zoals bij ouders met biologische rollen. Het niet voldoen aan dergelijke rollen kan tot strafbaarstelling leiden.

De verantwoordelijkheid zelf het nodige te doen om in het eigen levensonderhoud te voorzien is vanaf het begin van de verzorgingsstaat de tegenhanger van de zekerheid die het steeds verder uitdijende complex van sociale zekerheidsmaatregelen en welzijnsvoorzieningen de burger biedt. Deze eigen verantwoordelijkheid zal na verloop van tijd minder direct worden ervaren: de relatie tussen eigen prestatie en inkomen zal steeds onduidelijker worden naarmate de vermaatschappelijking van de arbeid toeneemt en het functioneren van de verzorgingsstaatvoorzieningen maakt het nemen van verantwoordelijkheid in genoemde betekenis ook overbodig.

Zedelijkheid is in politieke zin een aanduiding voor de sociale dimensie van de persoonlijke deugdzaamheid. Het omvat diverse vormen van persoonlijke deugdzaamheid zoals geformuleerd door of als eis gesteld vanuit 'de politiek' (zedelijk gedrag van de burger, zedelijk gedrag van de politicus, van de ondernemer, van de ambtenaar, etcetera). Het is maatschappelijke deugdzaamheid van personen en groepen, zoals gezien vanuit politiek perspectief, de noodzakelijke verbinding tussen de boven genoemde politieke waarden en de persoonlijke deugden, de uitdrukking van persoonlijke deugdzaamheid op politiek vlak ('in de politiek'). Het begrip 'zedelijkheid' als zodanig wordt niet vaak meer gehanteerd in moderne politieke verhandelingen. Verantwoordelijkheid kan worden beschouwd als één van de vormen van zedelijkheid. Andere vormen: arbeidszaamheid, discipline, oprechtheid, betrokkenheid, medemenselijkheid, tolerantie, mededogen, etcetera.

De zedelijkheid van de zich ontwikkelende verzorgingsstaat heeft aanvankelijk maatstaven in arbeidsethos, plichtbesef, opbouwethos, normbesef. Tot aan de culturele revolutie van de jaren zestig lijkt deze zedelijkheid vrijwel onomstreden, daarna is het beeld van zedelijkheid veel minder helder.

Redelijkheid - met rede begaafd zijn, verstandelijk zijn; op de rede gebaseerd zijn; rechtvaardigheid, billijkheid - verwijst naar de rede, en dat is een omstreden begrip.

Er zijn vele varianten van redelijkheid: functionele, formele, instrumentele rede; substantiële rede, universele rede; dialectische rede; ecologische rede. In

de filosofie betekent iets als redelijk aanvaarden dat het zinvol is, gepast is of vereist is, in overeenstemming met een erkend doel zoals het gericht zijn op de waarheid of het goede. Door sommigen wordt het beoefenen van rede gezien als het hoogste goed. Anderen zien in redelijkheid de enige manier waarop mensen vrij handelen, en contrasteren rationaliteit met handelen vanuit ongecontroleerde passies.

Mensen zijn rationele wezens in de zin dat zij redenen hebben en redenen kunnen geven voor overtuigingen, handelen, en voelen en verlangen. Daarnaast kunnen hun keuzen en overtuigingen wel of niet in overeenstemming zijn met de vereisten van redelijkheid. In het politieke vertoog zijn er daarom twee opvattingen van redelijkheid: het rationele tegenover het niet-rationele en het rationele tegenover het irrationele. In de eerste betekenis is een rationeel wezen iemand die redenen heeft voor denken en handelen. In die zin is rationaliteit, hoe ook omschreven, van het grootste belang. In de tweede betekenis praten we vooral over rationeel kiezen: wat maakt een keuze rationeel? (Scruton 1996:464-465). Aristoteles benadrukt het sociale en politieke karakter van rationaliteit.

De verzorgingsstaat zelf is een symbool van redelijkheid, van een politieke rationaliteit die rechtvaardigheid, gelijkheid en moraliteit ziet als vanzelfsprekende uitingen van een herwonnen beschaving. Deze substantiële rationaliteit komt steeds meer onder druk van een instrumentele rationaliteit, zeker ook naarmate de economie een normloze rationaliteit lijkt te eisen.

Zekerheid in de hier gebruikte dubbele betekenis duidt enerzijds op het zeker zijn, anderzijds op waarborg, veiligheid. Daarmee zitten we in de sfeer van rechtszekerheid, juridische zekerheid, sociale zekerheid en bestaanszekerheid.

Zekerheid heeft als begrip ook eerder een rol gespeeld in de politieke filosofie. Voor Thomas Hobbes was het streven naar zekerheid een belangrijk motief voor staatsvorming. Daarna is zekerheid altijd verbonden geweest met de kwaliteiten van de staat.

Met de komst van de volgroeide verzorgingsstaat is er een ongekende mate van materiële zekerheid gerealiseerd, ook voor hen die zich buiten het arbeidsproces bevinden. Daarbij komt dat de verzorgingsstaat een tijd lang ook een gunstige uitwerking blijkt te hebben op de groei van de markteconomie. Als de idee postvat dat economische systeemvereisten een afbraak van de verzorgingsstaat noodzakelijk maken, slaat dat om.

Menselijke waardigheid - humaniteit, menselijkheid, menslievendheid - wordt als politieke waarde gedekt door datgene wat in de Verklaring van de Rechten van de Mens wordt omschreven. Menselijke waardigheid is overigens een diffuus begrip. Er zijn vele zaken die als collectief of individueel dierbaar en verheven kunnen worden beschouwd en ook inderdaad zijn beschouwd (zie Rohde 1997). Daarmee lijkt het erop alsof waardigheid niet zomaar gelijk kan worden gesteld aan de christelijke of humanistische invulling van 'humaniteit'.

Menselijke waardigheid kan worden vertaald in termen van persoonlijke deugden: barmhartigheid, mededogen, rechtschapenheid, altruïsme, edelmoedigheid, ruimhartigheid. Net als de begrippen zedelijkheid en verantwoordelijkheid biedt menselijke waardigheid de mogelijkheid om (individuele) menselijke deugden een plaats te geven in het publieke en politieke domein. Zie bijvoorbeeld de commotie rondom de behandeling van uitgeprocedeerde asielzoekers, met name de technisch niet-uitzetbare gevallen. Omdat het voor een belangrijk deel gaat over 'rechten' kom je, uitgaande van menselijke waardigheid, al snel op het begrip 'rechtvaardigheid'. En daarna op de andere deugden en waarden.

Er is een onderscheid tussen humaniteit in de seculiere, humanistische traditie, waar termen worden gehanteerd als vrijheid, gelijkheid, redelijkheid en verantwoordelijkheid, en humaniteit in de menselijke-waardigheidstraditie die vaak vanuit christelijk geïnspireerde ethiek wordt verwoord.

De verzorgingsstaat koppelt menselijke waardigheid niet alleen aan de herwonnen vrijheid, maar ook aan het scheppen en het genieten van de nieuwe welvaart. Vanuit de eigen, relatief zorgeloze positie wordt dan ook gezocht naar wat waardigheid op grotere schaal betekent. Maar met het toenemen van de welvaart gaat waardigheid zich vooral uitdrukken in verschillende vormen van consumptie (Rohde 1997).

Onafhankelijkheid - autonomie, zelfstandigheid; aan niemand onderworpen; door niets bepaald of geregeld - ligt dichtbij vrijheid, zoals het woordenboek aangeeft, maar kan daar niet aan worden gelijkgesteld.

In de politieke filosofie wordt onderscheid gemaakt in de volgende belangrijke politieke toepassingen van het idee van autonomie: autonomie van het individu, van groepen en minderheden, van de staat, van regio's, van instituties (Scruton 1996:37-38).

Autonomie is het vermogen tot zelfbestuur. Actoren zijn autonoom als hun handelingen werkelijk van henzelf zijn. Morele vrijheid, autonomie van de wil, is daar een noodzakelijke voorwaarde voor. Problematisch aan dit concept is dat onze verlangens, keuzen en handelingen alle voor een deel worden bepaald door factoren die buiten onze controle liggen, inclusief die factoren die ons karakter mede hebben gevormd. Werkelijke autonomie kan gemakkelijk als mythe worden beschouwd. Toch is het een belangrijk begrip, omdat het aannemelijk is vast te houden aan het idee dat alleen actoren die autonoom handelen verantwoordelijk zijn voor hun daden.

Maar als alleen de autonome persoon verantwoordelijk kan worden gesteld voor zijn daden, dan volgt daaruit al snel dat niemand verantwoordelijk is voor zijn slechte daden. Voorstellen ter verdediging van het begrip houden onder meer in het beschrijven van actoren als autonoom als ze alleen maar door de rede worden beïnvloed, als ze zich kunnen identificeren met de motivaties die hen tot de handelingen brengen, of wanneer ze in staat zijn zo te handelen dat ze hun motivatie kunnen veranderen als ze zich er niet mee kunnen identificeren. Actoren zijn heteronoom als hun wil onder andermans controle staat.

Het centrale belang van autonomie wordt in twijfel getrokken door theoretici, waaronder veel feministen, die autonomie zien als een fantasie die de maatschappelijke en persoonlijke oorsprong van alle denken en handelen maskeert (Blackburn 1994:31).

De betekenis van autonomie is op heel verschillende wijze uitgelegd. Kant en anderen stellen dat het inhoudt het onderkennen en handelen volgens een gemeenschappelijke morele wet, door rationele procedures. Bij anderen - existentialisten, analytische filosofen - is autonomie geworden tot de totale soevereiniteit van het individu over zijn 'keuze' van morele waarden en zelfbeeld, een visie die grote waarde hecht aan authenticiteit of aan het niet hebben van een slecht geweten. Gevolg hiervan kan zijn dat elke claim gerechtvaardigd kan lijken als zij maar afkomstig is uit een individuele autonome beslissing.

In de politieke filosofie is het idee van mensen als autonome agenten de basis van liberale opvattingen over rechtvaardigheid, zoals bij Rawls, en van liberale verdediging van politieke waarden als vrijheid van meningsuiting. In de filosofie van de opvoeding is het bevorderen van persoonlijke autonomie een van de belangrijkste doelen van de opvoeding (Honderich 1995:69-70).

De verzorgingsstaat kent heel diverse interpretaties of toepassingen van het begrip (on)afhankelijkheid. Op de basis van de toegenomen wederzijdse afhankelijkheid in de moderne samenleving lijkt steeds meer behoefte te ontstaan aan het koesteren van een aantal illusies van onafhankelijkheid, met name van economische onafhankelijkheid. Niet eerder was er een vorm van samenleven die onafhankelijkheid zo tot fetish heeft gemaakt als de verzorgingsmaatschappij.

4. Een maatschappelijk debat over waarden

Waarden staan momenteel volop in de belangstelling (Rohde 1997, Hemerijck en Bovens 1997, Koenis 1997, Van Stokkum 1997). Dat is niet alleen omdat de verkiezingen weer naderen. Er is al langere tijd sprake van een vrij constante stroom van publikaties over waarden in het algemeen en waarden als principes in het bijzonder. Radicale progressieven doen nogal eens meesmuilend over wat zij zien als weer een nieuwe golf van belangstelling voor politieke waarden. Ze menen dat het moraliseren waaraan rechts zich schuldig maakt, vooral bijbedoelingen heeft en ze zien dat bevestigd in het rumoer dat in het verleden is ontstaan rond bijvoorbeeld het ethisch reveil van Van Agt, de discussie over fraude met de ABW, de zorg over criminaliteitscijfers en de problemen rond abortus en euthanasie. Intussen verzuimen zij telkens weer de gelegenheid te baat te nemen om hun eigen waarden naar voren te brengen.

Voor de recente interesse in waarden kan een aantal verklaringen worden gegeven. Het is een onmiskenbare reactie op problemen samenhangend met het als neutraal gepresenteerde marktdenken, dat in tegenspraken verstrikt raakt. Ook zien we dat de maatschappelijk dominante neo-liberale ideologie wordt

aangevallen en geamendeerd vanuit het gemeenschapsdenken. Het vraagstuk van de nieuwe armoede in de verzorgingsstaat brengt de oude sociale kwestie weer in beeld en laat de actualiteit zien van in onbruik of in discredit geraakte politieke zienswijzen. Het feminisme heeft het denken over waarden beïnvloed vanuit vragen over de rolverdeling tussen man en vrouw. De ideologie van het postmodernisme wint nog steeds terrein, het blijft de mogelijkheid van morele oordelen als zodanig ter discussie stellen, pleit voor relativisme en pluralisme en roept daarmee reacties op. En tenslotte is er het milieuvraagstuk, dat dwingt tot bezinning over de grondslagen van de huidige samenleving.

Het is van belang een aantal zaken voor ogen te houden bij een beschouwing van politieke waarden.

Allereerst is er geen sprake van elkaar uitsluitende begrippen. In tegenwoordig, voor de interpretatie van de ene waarde is het vaak noodzakelijk te verwijzen naar een andere. In het voorafgaande hebben we een aantal voorbeelden daarvan gezien.

Ten tweede hebben de hier onderscheiden waarden dynamische historische betekenissen. Politieke principes van de westerse beschaving zijn vanuit de tijd van de klassieke oudheid overdacht, besproken en bestreden. De waarden hebben in het complex van betekenissen een historische kern, een essentie, die moeilijk benoembaar is. Maar zou er geen kern zijn, dan was elk gesprek over politiek onmogelijk. Ze krijgen steeds nieuwe interpretaties en veranderingen op één waarde hangen samen met die op andere waarden. Vrijheid heeft voor Aristoteles een andere betekenis dan voor Thomas Paine. De menselijke waardigheid was voor de kerkvader Augustinus van een andere orde dan voor de hedendaagse universitair onderzoeker Carl Rohde (zie Rohde 1997). Verantwoordelijkheid en redelijkheid, en de manier waarop die gerelateerd zijn aan gelijkheid, werden in de Romeinse tijd anders beleefd dan in de moderne verzorgingsstaat.

Ten derde verdient het aandacht dat anarchisten hebben bijgedragen aan het vormen van betekenissen. Het anarchisme benadrukt, net als andere ideologieën, sommige betekenissen, verwerpt andere, combineert op eigen wijze thema's.

5. Waarden en ideologie

Van interpretaties van de boven onderscheiden politieke waarden zijn er in de loop van de tijd vele geweest, waaronder christelijke, liberale en socialistische. Een aantal daarvan heeft zich verdicht tot ideologieën. Een ideologie is een geheel van opvattingen en overtuigingen dat het streven van een groepering rechtvaardigt en dat zelf boven iedere twijfel verheven is (De Jager en Mok 1971:184). Of in de woorden van Hoogerwerf: "Een ideologie is een min of meer beredeneerd, samenhangend en door een groepering aanvaard geheel van opvattingen, waaronder waarden, normen, doeleinden, situatiebeelden en verwachtingen."

gen. Een politieke ideologie is gericht op de rechtvaardiging van een bestaande of nagestreefde maatschappelijke en politieke orde" (Hoogerwerf 1995:198).

Ideologie bevat daarom steeds minstens twee elementen: een interpretatie van het bestaande, op basis van een uitleg van het verleden enerzijds, en anderzijds normen, waarden en verlangens voor de toekomst. In de marxistische traditie heeft een ideologie drie functies: het legitimeren van de status quo, het mystificeren van de maatschappelijke werkelijkheid en het bieden van troost (Scruton, 249-250).

George and Wilding (1994) onderscheiden vier soorten ideologie. Bij De Tracy, die het begrip als eerste gebruikte, is ideologie de wetenschap van ideeën of de objectieve en onpartijdige verzameling van ideeën. Voor Marx is ideologie vals bewustzijn. Mannheim omschrijft ideologie als een historisch veranderlijke verdraaiing van de werkelijkheid. Bij Parsons tenslotte is ideologie een geheel van overtuigingen, gemeenschappelijk aangehangen door leden van een collectiviteit. George en Wilding stellen dat de huidige betekenis van ideologie meestal die is van een verzameling waarden en overtuigingen aangehangen door individuen, groepen en samenlevingen, die het gedrag van deze eenheden beïnvloedt. Met deze neutrale omschrijving wordt geen uitspraak gedaan over de vraag welke waarden dominant zijn in een samenleving en wie daarvan profiteert. Politieke ideologieën hebben als kenmerk dat ze een wereldbeeld en een mensbeeld bevatten, een kritiek formuleren op het bestaande sociaal-economische systeem, een beeld van de toekomst presenteren en een leidraad zijn voor het bereiken van een ideaal geachte samenleving.

Er is niet één ideologie van de verzorgingsstaat. Steeds bestaan naast elkaar verschillende interpretaties van wat de verzorgingsstaat is en zou kunnen of moeten zijn. Doorgaans onderscheidt de literatuur voor de Nederlandse verzorgingsstaat drie belangrijke stromingen: de sociaaldemocratische, de christendemocratische en de liberale. Daarnaast hebben ook het marxisme, het feminisme en de groene politieke stroming ideologische standpunten over de verzorgingsstaat geformuleerd.

6. Geschiedenissen van de verzorgingsstaat

De verzorgingsstaat heeft een lange voorgeschiedenis. In een bundeling van artikelen over de verzorgingsstaat uit de Volkskrant (Broertjes en Roelofs 1995) maakt een aantal auteurs interessante opmerkingen over die (voor)geschiedenis van de verzorgingsstaat. Joop Roebroek begint zijn verhaal over de verzorgingsstaat in de zestiende eeuw. Verwey-Jonker gaat nog verder terug wanneer ze stelt dat elke samenleving regelingen en voorzieningen kent voor bijvoorbeeld zwakken en minder bedeelden.

De klassieke definitie van Thoenis van de verzorgingsstaat bevat drie elementen: een economisch stelsel van ondernemingswijze produktie; een democra-

tisch politiek systeem; een overheidsbeleid gericht op het collectieve welzijn. Alle elementen uit deze definitie hebben een crisis doorgemaakt: het kapitalisme sinds ongeveer 1975; de democratie in elk geval in de jaren zestig en zeventig; en het welzijn in de jaren tachtig en negentig. Is het daarom vreemd dat ook de verzorgingsstaat in een crisis heeft verkeerd sinds de jaren zeventig?

Romke van der Veen (Schuyt en Van der Veen 1993:1-20) geeft in *De ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat* als fasen achtereenvolgens de voorgeschiedenis, eind van de negentiende en eerste deel van twintigste eeuw; de grondslagen van de verzorgingsstaat worden gelegd tussen 1930 en 1945; van 1945-1958 de periode van verzuiling en corporatisme; tussen 1958 en 1977 een tijd van ontzuiling en economische voorspoed; en tenslotte van 1977 tot heden politieke tegenstellingen en economische stagnatie.

Vaak worden, met flexibele begrenzingsen, drie fasen onderscheiden in de naoorlogse verzorgingsstaat: de naoorlogse opbouwfase van 1945 tot ongeveer 1965, een tijd waarin de welvaart toeneemt; een bloeiperiode van 1965 tot 1975, waarin democratisering en welzijn aandacht hebben; en een proces van stagnatie, verval en crisis tussen 1975 en 1998, de tijd van de bezuinigingen op de verzorgingsstaat (zie bijvoorbeeld Hoogerwerf 1995:259).

De Swaan onderscheidt twee perioden van snelle expansie van voorzieningen op gebieden als onderwijs, gezondheidszorg en inkomensoverdrachten: van de late jaren veertig tot de vroege jaren vijftig en van het midden van de jaren zestig tot het begin van de jaren zeventig. Na die tijd was er sprake van een mindere groei, en soms van een inkrimping. De oliecrisis van 1973 beschouwt De Swaan als een keerpunt (De Swaan 1989:233-234).

Engbersen (Engbersen e.a. 1994:113 e.v.) wijst er op dat tussen 1973 en 1989 het aantal armen in Europa steeg van dertig naar vijftig miljoen. Daaraan ten grondslag lag een aantal ontwikkelingen: een proces van economische herstructurering, met een geringere betekenis van industriële arbeid, flexibilisering en segmentering; migratiestromen en ethnische werkloosheid; en bezuinigingen op sociaal beleid, ofwel de crisis van de verzorgingsstaat.

Schuyt (1995:16-18) onderscheidt recent vier fasen in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat, door hem de "beschaafde inrichting van de moderne samenleving" genoemd (1995:37):

1950-1962	wederopbouw en herstel (AOW 1957)
1962-1973	materiële welvaarts groei (ABW 1965, ZW en WAO 1967, AWBZ 1968)
1973-1981	groei van immateriële welvaart
1981-1995	ontnuchtering, versobering en bezuiniging

In een Volkskrantartikel uit 1994 spreekt Schuyt van een "omslag van welvaartsstaat naar verzorgingsstaat" tussen 1962 en 1968. Omdat in de verzorgingsstaat de verwachtingen zijn opgelopen tot onrealistische hoogte, met welzijnseisen in plaats van welvaartseisen, pleit Schuyt voor een "terugkeer van

het gebruik van de term welvaartsstaat als de meest realistische beschrijving van de huidige Nederlandse situatie".

Naast deze gebruikelijke periodisering is nog een andere indeling mogelijk. De verzorgingsstaat wordt onder veranderingsdruk gezet door twee grote maatschappelijke kwesties: de 'terugkeer' van de sociale kwestie en de opkomst van het bewustzijn van de ecologische kwestie. De mate waarin met name de ecologische kwestie als belangrijk wordt gezien - en dat is in het kader van beschouwingen over de verzorgingsstaat vrijwel nergens het geval - is medebepalend voor de mate waarin visies op de toekomst van de verzorgingsstaat prospectief of retrospectief van karakter zijn.

7. De crisis van de verzorgingsstaat

Sinds de jaren zeventig spreekt men van de crisis van de verzorgingsstaat. Als oorzaak van die crisis wordt een aantal factoren onderscheiden, al dan niet in combinatie (zie bijvoorbeeld Broertjes en Roelofs 1995). Het proces van internationalisering en globalisering van de economie wordt genoemd. De onvolmaaktheden van het fiscale systeem zouden een rol spelen. Een deel van de schuld wordt ook aan de burger toegeschreven: die zou zich calculerend gedragen als gevolg van de demoraliserende werking van de verzorgingsstaat. Vaak ook ontbreekt het de burger aan bereidheid de handen uit de mouwen te steken, hij is inactief en participeert te weinig. Bovendien heeft hij zijn behoeften te hoog opgeschroefd, hij doet een te ruim beroep op voorzieningen die te gemakkelijk toegankelijk zijn en hij heeft een onvoldoende ontwikkeld kostenbewustzijn. Sommigen brengen naar voren dat de verzorgingsstaat zelf de pijlers ondermijnt waarop hij staat, te weten de markteconomie, de rechtsstaat en het maatschappelijk middenveld. Anderen wijzen op de logica van het bureaucratische systeem dat een overdaad aan regelgeving produceert. De politiek houdt daar onvoldoende toezicht op. Aan verklaringen geen gebrek.

Sociaal-psychologische verklaringen zijn populair. Zo stelt Schuyt (1995:20): *"Men kan derhalve de suggestie opperen dat de door Zijdeveld beschreven hedonistische mentaliteit van de gemiddelde burger in de verzorgingsstaat de som is van de snel toegenomen welvaartsgroei en vanzelfsprekende consumptie in de jaren zestig, plus de zelfontplooiing in materieel opzicht en gelijkheidsdrang van de jaren zeventig plus de individualistische profijtreactie van de jaren tachtig, waarin de burgers zich gaan toeleggen op individuele nutsmaximalisatie als reactie op een scherp bezuinigende en scherp calculerende overheid."*

De Swaan noemt als bezwaren tegen de verzorgingsstaat de twijfels aan de mogelijkheid van effectieve herverdeling, waarbij vraagstukken van openbare moraal en verdelende rechtvaardigheid een rol spelen. Ook het calculerende gedrag van mensen - *"de hedendaagse verzorgingsstaat is een strategische*

omgeving" - behoort tot de door De Swaan genoemde bezwaren (De Swaan 1989:235). Het verhogen van de efficiency en effectiviteit van de toedeling bergt echter een groot gevaar in zich: *"Een verzorgingsstaat die werkt met volkomen efficiency, werkt alleen volkomen efficiënt als politiestaat. Dat meer dan al het andere, is het toekomstige dilemma van sociaal beleid"* (De Swaan 1989:236).

De Jong en Schoonhoven zien als oorzaak van de crisis een 'zorgeloze verzorgingsstaat' die aan zijn eigen logica ten onder gaat (De Jong en Schoonhoven 1992). Bij Hans Wansink is de verzorgingsstaat helemaal niet zorgeloos. Zijn diagnose is dat de verzorgingsstaat in een 'identiteitscrisis' verkeert. *"Enerzijds worden de marges om beleid te maken steeds smaller en anderzijds groeit de noodzaak om het welzijn van de natie te behartigen"* (Wansink 1994:39). Het is niet zozeer een vaag proces van globalisering dat tot die crisis heeft geleid, maar *"de combinatie van enerzijds de veeleisende en ongeduldige burger met anderzijds het gediscrediteerde politieke bedrijf (...). Solidariteit - dat wil zeggen saamhorigheid die de grenzen van het groepsbelang doorbreekt plus de bereidheid consequenties in de vorm van meer betalen te aanvaarden - is het fundament achter het complex van arrangementen dat de verzorgingsstaat vormt. Deze bereidheid veronderstelt dat de solidariteit individueel als nuttig wordt ervaren. Wetten en regels die massaal worden ontdoken zijn zinloos. De Nederlandse verzorgingsstaat is onbetaalbaar geworden: de arbeid is te duur geworden, mensen kunnen niet meer rendabel worden ingehuurd, doen een beroep op voorzieningen waardoor de premiedruk nog verder stijgt. De verzorgingsstaat is ontspoord doordat we te snel mensen hebben gedefinieerd als hulpbehoevend en zielig en doordat mensen meer in rechten dan in plichten geïnteresseerd zijn geraakt"*, aldus Wansink.

In dezelfde lijn opnieuw Schuyt. *"De culturele gevolgen van wat met een verzamelterm 'de verzorgingsstaat' wordt genoemd liggen vooral in een andere houding van bijna alle leden van deze staten jegens onvoorziene omstandigheden en individueel onheil: wat (technisch en economisch) vermeden kan worden, moet vermeden worden; wat hersteld en gemaakt kan worden, moet hersteld en gemaakt worden; wat niet meer geheeld kan worden, moet tenminste financieel gecompenseerd worden; wat gecompenseerd kan worden, moet ook gecompenseerd worden. Het lot ligt niet meer in handen van hogere en onbeheersbare krachten of goden, maar in handen van aan te spreken instellingen, bestuurders en politici"* (Schuyt 1995:25-26).

Deze sterk sociaal-psychologisch gekleurde verklaringen voor de crisis van de verzorgingsstaat staan tegenover de meer politiek-economische visie van Robert Kurz. Hij baseert zijn apocalyptische visie op de huidige situatie op het feit dat het kapitalistisch wereldsysteem zich geconfronteerd ziet met een einde van de expansie. Twee grenzen zijn bereikt: de eerste is dat het opnemen van arbeid en arbeiders door de economie steeds moeilijker is geworden ten gevolge van het intensiveren van de meerwaardeproductie - een proces dat over

het algemeen betekent dat minder arbeid nodig is - terwijl koopkrachtige consumptanten nodig zijn om produkten af te nemen. Territoriale uitbreiding is hoogstens een tijdelijk alternatief. Een tweede grens wordt door de ecologie gesteld. De economische groei stuit op de beperkte draagkracht van de natuur (Kurz 1991).

8. Economie of beschaving: twee benaderingen

Door de beschouwingen over de verzorgingsstaat lopen twee hoofdlijnen waarlangs het verschijnsel wordt geanalyseerd. De verzorgingsstaat wordt ten eerste gezien als een uitdrukking van een beschavingsimpuls, als het (voorlopige) sluitstuk van een maatschappelijke ontwikkeling in de richting van een toenemende homogeniteit, een besef van (nationale) gemeenschappelijkheid en afhankelijkheid en de ethische en morele consequenties daarvan.

Door de gehele geschiedenis zien we steeds de wil van groepen mensen hun samenlevingsverband te ordenen volgens 'humanitaire beginselen': wederzijdse hulp, gerechtigheid, solidariteit, medemenselijkheid, vriendschap, liefde. Dat de geschiedenis van de mensheid ook vol geweld, onderdrukking en conflict is, doet daar niets aan af. Binnen wisselende grensen en met wisselende motieven hebben groepen mensen altijd de zorg voor elkaar geaccepteerd. Daarbij zijn materiële randvoorwaarden van belang, maar zij tasten de grondhouding niet wezenlijk aan. Van de zorgvoorzieningen in de voorhistorische samenlevingen zoals een aantal antropologen die onderscheiden aan het begin van de beschavingsgeschiedenis tot aan de huidige verzorgingsstaatarrangementen zien we pogingen van menselijke samenlevingen de zorg voor elkaar gestalte te geven in maatschappelijke praktijken en structuren.

Dat is de eerste, fundamentele menselijke karakteristiek die dat wat wij de verzorgingsstaat noemen, mogelijk heeft gemaakt. In zijn eenvoudige vorm speelt deze verklaring in het huidige debat over de verzorgingsstaat geen grote rol. Maar als benaderingswijze is ze voelbaar aanwezig. Een aantal auteurs beschouwt de verzorgingsstaat, samen met de parlementaire democratie, als een monument van beschaving, een fase in een ontwikkelingsproces dat (voorlopig) een hoogtepunt vindt in die verzorgingsstaat.

De tweede verklaring voor de verzorgingsstaat wil vooral rekening houden met de vereisten van het economische systeem dat wordt gevormd door de unieke combinatie van na-oorlogse kapitalistische markteconomie en (parlementaire) democratie. Deze hebben de welvaart en de verdeling daarvan over de bevolking tot stand gebracht en zo de opbouw en de uitbouw van een verzorgingsstaat materieel en ideologisch mogelijk gemaakt. Daarbij is de situatie van 'post-schaarste' de belangrijkste voorwaarde voor de op welzijn en zekerheid gerichte arrangementen die tot stand zijn gekomen na de Tweede Wereldoorlog. In een beschouwing over het rechtskarakter van de verzorgingsstaat stelt Schuyt: *"Het was echter niet alleen een morele plicht voor een industriële samenleving om haar burgers te beschermen tegen de zelf opgeroepen risico's,*

het was primair een noodzakelijke voorwaarde voor industriële ontwikkeling" (Schuyt in Van Doorn en Schuyt 1978:73).

Deze beide verklaringen voor het ontstaan van de verzorgingsstaat laten zien dat er twee tradities zijn. Deze beide benaderingen vinden we ook terug in de definities van de verzorgingsstaat. De eerste is de in hoofdzaak cultuursociologische en politiek-filosofische, die de verzorgingsstaat ziet als een uiting van beschaving, een stap in het beschavingsproces dat de mensheid doorloopt. De tweede is die waarin wordt uitgegaan van de economische noodzakelijkheid of functionaliteit van de verzorgingsstaat.

De redenering op basis van economische noodzakelijkheid of functionaliteit is de dominante wijze waarop de verzorgingsstaat momenteel wordt benaderd. De paarse visie op de verzorgingsstaat heeft sterk het stempel van de systeem-noodzakelijkheid. Maar de beschavingsverklaring is niet afwezig. Het armoedebeleid heeft kenmerken van beide benaderingen, maar staat toch vooral in het teken van de systeembenadering ('werk, werk, werk').

Combinaties van beide ideaaltypische benaderingen komen uiteraard vaak voor. In de politieke praktijk bevat bijna elke verhandeling over de verzorgingsstaat elementen van beide benaderingen. Een voorbeeld is de discussie over het poldermodel die in 1997, met name rond de Eurotop in Amsterdam, is gevoerd. De sociaaldemocraten wijzen op het nut van de verzorgingsstaat voor de verdere ontwikkeling van de economie, zoals Nederland die recent heeft gekend, maar benadrukken ook de beschaafde omgangsvormen in onze samenleving, bijvoorbeeld die tussen werkgevers en werknemers. Melkert's verdediging van de verzorgingsstaat - onder het motto *"Met het ontstaan van de verzorgingsstaat werd de staat voor het eerst in de geschiedenis van alle burgers"* - laat een voor de huidige sociaaldemocratische verdediging van de verzorgingsstaat typische combinatie zien van economisch belang en morele beschavingsoverwegingen (Melkert in Broertjes en Roelofs 1995).

Een ander voorbeeld, wat ouder en minder actueel sinds het einde van het reëel bestaande socialisme, is de visie op de verzorgingsstaat die wijst naar 'de communistische dreiging' als mede-oorzaak en blijvende stimulans voor het in stand houden van verzorgingsstaten in het Westen, met name de sociale zekerheid en het beleid gericht op volledige werkgelegenheid (bijvoorbeeld Albert 1992, Went 1995, Hobsbawm 1995). De verzorgingsstaat berust in deze visie op een machtsevenwicht tussen Oost en West, waarbij het Westen staat voor een beschaafde oplossing van de sociale kwestie, terwijl in het Oosten alleen dankzij de terreur van de staat een verdere, moeizame economische ontwikkeling kan plaatsvinden.

De verzorgingsstaat is zowel uitdrukking van een vooruitgang van beschaving als van een systeemnoodzakelijkheid. De beide verklaringen hebben elkaar nodig. We hebben hier kortom niet zozeer te maken met twee losstaande verkla-

ringswijzen, maar met een verklaringscontinuüm, met de beide benaderingen op de twee polen.

9. Verzorgingsstaat verandert waarden

De kritiek die van vele kanten op de verzorgingsstaat wordt afgevuurd, geeft niet alleen aan dat ook de waarden van de verzorgingsstaat tegenspraken bevatten - ze zijn onderdeel van een maatschappelijk compromis - maar ook dat die waarden zijn veranderd in de loop van de geschiedenis van de verzorgingsstaat zelf. Wat wellicht in de opbouwfase van de verzorgingsstaat een redelijk consistent geheel van opvattingen en inzichten was, is dat in de jaren negentig al lang niet meer. De principes hebben nog dezelfde benaming, maar de inhoud is veranderd. Ik geef enkele voorbeelden.

De vrijheid uit het begin van de verzorgingsstaat is in de fase van reconstructie en afbraak vooral een vrijheid van regelgeving en van overheidsbemoeienis geworden: deregulering en privatisering zijn de vrijmakende maatregelen die de crisis van de verzorgingsstaat moeten beteugelen. Met het invoeren van concurrentie wordt vooral de vrijheid van de markt gepropageerd, een markt die geen morele overwegingen toelaat en daarom per definitie on-sociaal is.

Gelijkheid in de zich ontwikkelende verzorgingsstaat kreeg een symbool in het 'bloemetje op tafel' van toenmalig minister Klompé. In de verharde verzorgingsstaat, waar periodiek de moderne armoede wordt herontdekt, hebben tastbare symbolen plaatsgemaakt voor abstracte kansen. Gelijkheid is kansengelijkheid geworden. Gelijke toegang tot de gezondheidszorg is verworpen tot voorrang voor werkenden, gerechtvaardigd met het argument dat iedereen op de wachtlijst zo sneller aan de beurt komt.

De solidariteit die van werkende vroeger werd gevraagd - en gekregen - betekende dat minder fortuinlijke medemenssen een redelijk bestaan konden leiden. Deze solidariteit met niet-werkenden is tegenwoordig omgeslagen in het tegenovergestelde: werklozen moeten nu solidair zijn met werkers en daarom in ruil voor de uitkering als tegenprestatie arbeid verrichten die bijkbaar niet kan worden vervuld onder gangbare marktcondities. Zo ontstaat een systeem van workfare en wordt de band tussen arbeid en inkomen, die in de verzorgingsstaat te los was geworden, weer hersteld.

Was rechtvaardigheid ooit een van de belangrijkste normen in de verzorgingsstaat en stond men zich erop voor dat het gehalte van onze beschaving bleek uit het feit dat een inkomensgarantie van gunst tot recht was geworden, in de nadagen van de verzorgingsstaat wordt nog maar weinig over recht gesproken, behalve als opstapje naar plichten. En hoe vervult de moderne burger haar plichten? De van rechtvaardigheid doordrongen burger werkt.

Verantwoordelijkheid is een beginsel dat al in de klassieke oudheid belangrijk werd geacht. De Raad van Kerken heeft het in 1948 naar voren geschoven als centrale waarde voor de moderne tijd. In de Nederlandse politiek heeft het CDA een tijd lang een hervormingsprogramma voor de verzorgingsstaat gehad onder de naam 'verantwoordelijke samenleving'. En recent omarmde het kabinet-Kok verantwoordelijkheid als het leidende beginsel van zijn beleid. In deze korte schets is verantwoordelijkheid van een universeel tot een op het individu gericht beginsel verworpen. Zie hoe verantwoordelijkheid verandert, van het moment waarop de VUT werd ingevoerd - verantwoordelijk was je plaats afstaan aan een jongere werknemer - tot de huidige tijd, waarin het gebruik maken van de bestaande VUT-regeling onverantwoordelijk is geworden. Tegelijkertijd zijn alternatieve opvattingen van verantwoordelijkheid opgekomen: het ecologische verantwoordelijkheidsbeginsel zoals Hans Jonas dat naar voren brengt (Jonas 1984) en de manier waarop Marta Reesink individuele verantwoordelijkheid tot iets maatschappelijks maakt (Negen interviews 1996).

Zekerheid is een waarde die met de verzorgingsstaat vergroeid leek te zijn. Het uitgebreide stelsel van sociale zekerheid is daarvan het symbool. In de jaren negentig heeft een verzorgingsstaat-in-crisis geen zekerheid meer nodig, maar onzekerheid. Zekerheid maakt passief, zekerheid maakt lui. Het globale kapitalisme heeft de prikkel van de onzekerheid nodig: er is niets dat de competitieve scherpte zo doet toenemen als angst. Het afdekken van risico's leidt tot inactiviteit. De afbraak van de sociale zekerheid staat daarom ten dienste van de eisen die de zich verder ontwikkelende markteconomie aan de samenleving oplegt.

De zedelijkheid van de beginjaren van de verzorgingsstaat is al lang verdwenen. Maar in één gedaante is zij teruggekeerd. Tot de blijvende prestaties van de huidige regering kan gerekend worden dat zij het arbeidsethos - dat flink was aangetast en zich met moeite staande hield - in volle glorie heeft hersteld. Loonarbeid is weer verheven tot de hoogste vorm van zedelijkheid in de samenleving.

Onafhankelijkheid is de toestand die in de verzorgingsstaat binnen het bereik leek te komen van elke burger. De in het leven geroepen voorzieningen zouden iedereen in staat moeten stellen een bevredigend en zelfstandig leven te leiden. Onafhankelijkheid was een mentale en materiële toestand. Dat is momenteel niet meer het geval. Er is nog maar één manier waarop onafhankelijkheid wordt gerealiseerd en dat is wanneer je zelf de kost verdient en anderen niet tot last bent. Onafhankelijkheid is economische onafhankelijkheid geworden.

Dat redelijkheid een maatstaf is waaraan de huidige verzorgingsstaat beantwoord, zullen weinigen durven stellen. Een illustratie vinden we op het terrein van de ideeën over arbeid. Was het in de bloeiperiode van de verzorgingsstaat

een goede gewoonte gebruik te maken van het begrip 'passende arbeid', in de jaren negentig gaat het arbeidsbureau uit van 'gangbare arbeid'. Het verschil: in het eerste geval werd rekening gehouden met de wensen van de werkzoekende, in het laatste geval geldt slechts dat iemand geschikt is voor elke soort werk tenzij het tegendeel blijkt - en het oordeel daarover ligt niet bij de werkzoekende maar bij de bureaucratie. Het redelijke inzicht van de werkloze in zijn eigen situatie wordt van steeds minder belang geacht.

En dan de menselijke waardigheid: tot welk een verval van waardigheid de crisis van de verzorgingsstaat heeft geleid, wordt dagelijks in het straatbeeld en in de verzorgingssteehuizen zichtbaar.

10. Lessen uit de verzorgingsstaat: proeve van een anarchistische kritiek

Wat zijn voor anarchisten de lessen uit de geschiedenis van de verzorgingsstaat? Voor anarcho-syndicalisten, nu de arbeidersklasse niet meer bestaat en de algemene staking die het systeem zal omverwerpen ver weg lijkt. Voor de libertair municipalisten, die wel ideeën hebben maar geen beweging. Voor lifestyle anarchisten, die voorlopig volop mogelijkheden hebben zich te ontwikkelen. Voor de berustende anarchisten, die sowieso alleen een vaag gewetensconflict hebben. Voor de anarchisten van het goede voorbeeld, die ook in de verzorgingsstaat-in-crisis volop mogelijkheden hebben zich een goed mens te betonen. Misschien kan een nieuwe oriëntatie op politieke waarden bijdragen aan het verhelderen van perspectieven en het openen van nieuwe mogelijkheden. Er zal niet vanuit het anarchisme één antwoord kunnen worden gegeven op de politieke, morele en economische crisis van de verzorgingsstaat. Anderzijds zal het antwoord van anarchisten iets specifiek, iets kenmerkends moeten bezitten dat duidelijk maakt wat het anarchisme tot een speciaal alternatief maakt.

Vrijheid is een van de minst en tegelijkertijd een van de meest omstreden waarden, zo heeft ook de verzorgingsstaat weer duidelijk gemaakt. Vrijheid van onderneming, politieke vrijheid als de vrijheid van het kiezen van vertegenwoordigers, er zijn vele dubieuze vormen van vrijheid in de moderne samenleving. Vrijheid is, met gelijkheid, het anarchistische ideaal bij uitstek. Maar in de verbinding met onafhankelijkheid gaat het de betekenis krijgen van autonomie. Dat is een gevaarlijke notie, waarvoor de verzorgingsstaat echter alle ruimte biedt. Duidelijker dan tot nu toe zal het anarchisme een sociaal vrijheidsconcept naar voren moeten brengen, en zich wellicht wat minder concentreren op de vorming van tijdelijke autonome zones.

De gelijkheid zoals de verzorgingsstaat die heeft ontwikkeld staat op gespannen voet met het anarchistisch streven naar het handhaven van verscheidenheid. De balans zal niet gemakkelijk gevonden kunnen worden. Zeker is dat

voor ongelijkheden in een anarchistische samenleving compensatiemechanismen voorgesteld zullen worden. In een aantal opzichten kan de verzorgingsstaat beschouwd worden als een model waarvan kan worden geleerd, een historisch experiment met een niet helemaal gelukt gelijkheidsmodel dat veel theorievorming heeft uitgelokt en dat vele lessen bevat. Hoe gemakkelijk kunnen niet compensatiemechanismen falen! Een sociaal anarchisme zal zich moeten richten op een idee van de 'gelijkheid van ongelijken'.

De solidariteit van de verzorgingsstaat is abstract gebleven, anoniem en daarmee tijdelijk en beperkt. Een heroriëntatie op de oude idealen van broederschap en vriendschap is gewenst. Dat wil zeggen dat solidariteit veel rechtstreekser, directer en zichtbaarder moet worden. De anonieme solidariteit van de verzorgingsstaat is te zeer onderhevig aan grootschaligheid en aan politieke manipulatie. Dat betekent dat voor het realiseren van broederschap kleinere, overzichtelijke maatschappelijke en politieke verbanden een vereiste zijn.

Rechtvaardigheid zal op maatschappelijk niveau belangrijk blijven, maar verdient in elk geval een zodanige verbreding dat de natuur daarin een plaats krijgt. De samenleving zal de natuur, waarvan ze zelf deel uitmaakt, moeten erkennen als een context die eigen rechten bezit. Voor zo'n rechtvaardigheidsopvatting biedt de verzorgingsstaat, gevangen in de eisen van de economische ontwikkeling, weinig ruimte.

Voor verantwoordelijkheid geldt een soortgelijke verbreding. De ecologische kwestie opent het zicht op een belangrijke nieuwe dimensie van verantwoordelijkheid. Daarnaast moet verantwoordelijkheid een balans inhouden tussen het individuele en het sociale, die in de huidige verzorgingsstaat ontbreekt.

Zedelijkheid is als overkoepelend begrip bijna niet bruikbaar in de moderne tijd. Er zijn zeer vele vormen van maatschappelijke ethiek, zeer vele interpretaties van wat deugdzaam is. Ook het sociale en het individuele anarchisme omvatten heel uiteenlopende opvattingen: vergelijk het lifestyle anarchisme met anarcho-syndicalistische tradities. Een discussie onder anarchisten over zedelijkheid kan echter starten bij de vraag naar de verhouding tussen persoonlijke deugden en politieke waarden.

Het begrip redelijkheid is onder anarchisten misschien al even omstreden als onder andere groepen. De beslissing over de juiste verhouding tussen functionele redelijkheid, samengebonden in het begrip efficiency, en substantiële rationaliteit is nog wel te maken. Maar wat als mythe, religie, mystiek, secularisering ter sprake komen? Is de redelijkheid van anarchisten in die zin nog een gegeven?

Zekerheid heeft in de verzorgingsstaat een heel eigen betekenis gekregen doordat tijdens de gouden jaren van de verzorgingsstaat de directe relatie tus-

sen arbeid en inkomen doorbroken is geweest (de decommodificerende werking van de verzorgingsstaat). Inmiddels is die trend gekeerd, zoals zichtbaar is in het motto van het kabinet-Kok: 'werk, werk, werk'. Daarmee zijn de grenzen van het begrip zekerheid in zicht gekomen. Het kapitalisme heeft onzekerheid nodig en de neo-liberale retoriek verheerlijkt onzekerheid steeds openlijker. Anarchisten moeten vasthouden aan de sociale dimensie van zekerheid. Dat daarmee niet aan alle existentiële onzekerheid een einde is gekomen, dat moge duidelijk zijn.

De huidige koppeling tussen menselijke waardigheid en het verrichten van arbeid verdient scherpe kritiek en die levert het hedendaagse anarchisme op dit moment ook al. Wat de opvattingen wel zal gaan beïnvloeden, zijn de veranderde opvattingen over de relatie mannen-vrouwen en de verhouding mens-natuur.

Onafhankelijkheid is in de verzorgingsstaat een dominante maatschappelijke waarde geworden. Ook voor individualistische anarchisten heeft deze idee bijna mythische proporties aangenomen. Daar tegenover is een bewustwording noodzakelijk van afhankelijkheid en interdependentie - tussen mensen onderling en tussen samenleving en natuur. Het anarchisme zal nog lang een probleem hebben met de interpretatie van het begrip autonomie. Velen zullen de illusie blijven koesteren dat we met deze verbijzondering van het begrip vrijheid zullen kunnen volstaan bij het uitstippelen van een politiek.

Anarchistische kritiek op de verzorgingsstaat zal, zo heeft bovenstaande korte beschouwing aangegeven, tegelijkertijd ook zelfkritiek moeten zijn, letterlijk een kritische her-waarde-ring van de eigen uitgangspunten. De tien politieke waarden die hier aan de orde zijn, worden zo mogelijke kristallisatiepunten voor een politiek programma. Dat zal sociaal en individueel moeten zijn, maar toch op de eerste plaats sociaal.

De verzorgingsstaat was een opmerkelijk soort samenleving, zeker in de gouden periode, maar hij is een tijdelijke verschijning die plaats zal maken voor iets anders. De verzorgingsstaat is echter nog altijd de overheersende maatschappelijke realiteit van het moment. De anarchistische kritiek daarop, zowel vanuit het individuele als vanuit het sociale anarchisme, is tot nu toe mager gebleven. Een benadering vanuit waarden kan vruchtbaar zijn. Deze kan aanhaken bij debatten die worden gevoerd over samenleving, economie, politiek.

Als de anarchistische kritiek op de verzorgingsstaat iets wil voorstellen, dan zal ze zich niet kunnen beperken tot het vrijheidsbegrip. Het abstracte vrijheidsbegrip zal moeten worden verlaten. Anarchisten staan voor de opgave de idee van vrijheid, en daarnaast de hele reeks van politieke waarden, verder te ontwikkelen langs de lijn van het denken in termen van een beschavingsproces; en dat is in de eerste plaats een sociaal-filosofische lijn. Doen ze dat niet,

en volgen ze de individualistische traditie van het anarchistisch denken, dan belanden ze gemakkelijk in een systeemconforme ideologie.

Een anarchistische kritiek op de verzorgingsstaat moet gebruik maken van de volle breedte van het politieke denken, een traditie in het denken over waarden die anarchisten mede hebben gevormd. Misschien krijgen we dan meer helderheid over het hoe en het waarom van het reëel bestaande en kunnen we, via het zich aandienende actuele, toewerken naar het potentiële, het wenselijke en het mogelijke.

Literatuur

Michel Albert, *Kapitalisme contra kapitalisme*; Contact, Amsterdam/Antwerpen 1992

Robert Audi (ed.), *The Cambridge Dictionary of Philosophy*; Cambridge University Press, Cambridge 1995

Negen interviews over baanloosheid; Atalanta, Utrecht 1996

Bob Black, *Primitieve overloed. Na links de anarchie*; Baalproducties, Sittard 1997

Simon Blackburn, *The Oxford Dictionary of Philosophy*; Oxford University Press, Oxford/New York 1994

André Bons en Raf Janssen, *Het gelukkige einde van de verzorgingsstaat. Vanzelfsprekendheden, twijfels en alternatieven in een maatschappelijk debat*; Centrum voor Innovatie en Sociale Ontwikkeling, Utrecht 1996

Murray Bookchin, *The Ecology of Freedom. The Emergence and Dissolution of Hierarchy*; Cheshire Books, Palo Alto, 1982

Murray Bookchin, *Social Anarchism or Lifestyle Anarchism. An Unbridgeable Chasm*; AK Press, Edinburgh 1995

Murray Bookchin, *Re-enchanting Humanity*; Cassell, London 1996

Mark Bovens en Anton Hemerijck (red.), *Het verhaal van de moraal. Een empirisch onderzoek naar de sociale inbedding van morele bindingen*; Boom, Amsterdam/Meppel 1996

Pieter Broertjes en André Roelofs (red.), *Van de wieg tot het graf? De toekomst van de verzorgingsstaat*; de Volkskrant, Amsterdam 1995

André Comte-Sponville, *Kleine verhandeling over de grote deugden*; Atlas, Amsterdam/Antwerpen 1997

J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*; Boom Meppel, Amsterdam 1978

G. Engbersen, A. Hemerijck en W. Bakker (red.), *Zorgen in het Europese huis. Verkenningen over de grenzen van nationale verzorgingsstaten*; Boom, Amsterdam 1994

Frederick Ferré, *Being and Value. Toward a Constructive Postmodern Metaphysics*; State University of New York Press, Albany 1996

Vic George and Paul Wilding, *Welfare and Ideology*; Harvester Wheatsheaf, New York/London 1994

Groep van Lissabon, *Grenzen aan de concurrentie*; VUB Press, Brussel 1994

Eric Hobsbawm, *Een eeuw van uitersten. De twintigste eeuw, 1914-1991*; Het Spectrum, Utrecht 1995

Thom Holterman, 'Anarchisme, liberalisme en communitarisme. Over spreiding en beperking van bevoegdheden'; in: *De AS* 116 (1996), pp. 2-17

Ted Honderich (ed.), *The Oxford Companion to Philosophy*; Oxford University Press, Oxford/New York 1995

Anton Hoogerwerf, *Politiek als evenwichtskunst. Dilemma's rond overheid en markt*; Samson/Tjeenk Willink, Alphen aan de Rijn 1995

H. de Jager en A.L. Mok, *Grondbeginselen der sociologie*; Stenfert Kroese, Leiden 1971

M.J. de Jong en R. van Schoonhoven, *Afscheid van de zorgeloze verzorgingsstaat*; Spectrum/Aula, Utrecht 1992

Raf Janssen en André Bons, *De ziekte van het gangbare. In stelling tegen gangbare arbeid en gangbare gezondheid*; Commissie Oriënteringsdagen, Utrecht 1993

Hans Jonas, *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*; Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984

Freek Kallenberg, 'Aan gene zijde van markt en staat. Sporen van een onbemiddeld leven' (1997); in: Kees Stadt (red.), pp. 107-117

Sjaak Koenis, *Het verlangen naar gemeenschap. Over moraal en politiek in Nederland na de verzuiling*; Van Gennep, Amsterdam 1997

Robert Kurz, *Der Kollaps der Modernisierung. Vom Zusammenbruch des Kasernensozialismus zur Krise der Weltökonomie*; Eichborn Verlag, Frankfurt am Main 1991

Robert Kurz, *Bij het scheiden van de markt. Over de ineenslorting van democratie en markteconomie*; Ravijn/Arsenaal, Amsterdam 1996

Hans van der Loo en Willem van Reijen, *Paradoxen van modernisering: een sociaal-wetenschappelijke benadering*; Coutinho, Muiderberg 1993

Peter Marshall, *Demanding the Impossible. A History of Anarchism*; Fontana Press, London 1993

Carl C. Rohde, *Het vertoog van waardigheid. Een cultuursociologische studie naar het dierbare en verhevene in de westerse beschaving*; Amsterdam University Press, Amsterdam 1997

Cees Schuyt en Romke van der Veen, *De verdeelde samenleving. Een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat*; Senfert Kroese, Leiden 1993

C. J. M. Schuyt, *Tegendraadse werkingen. Sociologische opstellen over de onvoorziene gevolgen van verzorging en verzekering*; Amsterdam University Press, Amsterdam 1995

Roger Scruton, *A Dictionary of Political Thought*; Macmillan, London 1996

Kees Stadt (red.), *Geld of je leven. Over de vrije markt en andere sprookjes*; Ravijn, Amsterdam 1997

Peter M.R. Stirk and David Weigall, *An Introduction to Political Ideas*; Pinter, London 1995

Bas van Stokkum, *Emotionele democratie. Over morele vooruitgang*; Van Gennep, Amsterdam 1997

Abraham de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*; Bert Bakker, Amsterdam 1989

Hans Wansink, *De opmars van de stressmaatschappij*; Prometheus, Amsterdam 1994

David Watson, *Beyond Bookchin. Preface for a future social ecology*; Black & Red/Autonomedia, Detroit/New York 1996

Robert Went, *Grenzen aan de globalisering?*; Het Spinhuis, Amsterdam 1996

H. Willemsen (red.), *Woordenboek filosofie*; Van Gorcum, Assen 1992

H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie. Een systematische inleiding*; Het Spectrum, Utrecht 1993

Index persoonsnamen

A		H	
Agt, Dries van	40	Hemerijck, Anton	40
Albert, Michel	47	Hobbes, Thomas	38
Altena, Bert	9, 17	Hobsbawm, Eric	47
Aristoteles	34, 38, 41	Hoffman, J	13
Augustinus, Aurelius	41	Hogervorst, S.	22
		Holterman, Thom	9, 16
B		Honderich, Ted	34, 36, 40
Black, Bob	30	Hoogerwerf, Anton	8 - 10, 23, 31 - 32, 34, 41 - 43
Blackburn, Simon	35, 40		
Bookchin, Murray	13 - 14, 26 - 27, 30	Hume, David	26
Bovens, Mark	40		
Broertjes, Pieter	32, 42, 44, 47	J	
		Jager, H. de	30, 41
C		Janssen, Raf	7, 29
Clinton, Bill	33	Jonas, Hans	49
Cloward, R.	23	Jong, M.J. de	45
Comte-Sponville, André	33	Jong, Rudolf de	17
Constandse, Anton	16, 18		
		K	
D		Kalma, Paul	23
Doorn, J.A.A. van	32, 47	Klompé, Marga	48
		Koenis, Sjaak	40
E		Kok, Wim	49, 52
Engbersen, Godfried	43	Kolthek, Harm	17
Esping-Andersen, G.	10	Krijnen, Henk	24
Etzioni, Amitai	22	Kurz, Robert	45 - 46
F		M	
Fotopoulos, Takis	12	Marshall, Peter	12 - 13
Freud, Sigmund	36	Marx, Karl	36, 42
		Melkert, Ad	47
G		Mok, A.L.	30, 41
George, Vic	18 - 19, 42		
Geurtsen, Ton	17 - 18	N	
		Nietzsche, Friedrich	36

P	
Paine, Thomas	41
Parsons, Talcott	42
Piven, F.	23
R	
Ramaer, Hans	16 - 18
Rawls, J.	36, 40
Reesink, Marta	49
Roebroek, Joop	42
Roelofs, André	32, 42, 44, 47
Rohde, Carl C.	38 - 41
S	
Sainsbury, Diane	23
Schoonhoven, R. van	45
Schuyt, C.J.M.	32, 43 - 47
Scruton, Roger	35, 38 - 39, 42
Sewandono, I.	32
Shragge, Eric	14 - 16
Stokkum, Bas van	40
Swaan, Abraham de	17 - 18, 32, 43 - 45
T	
Thoenis, P.	31 - 32, 42
V	
Veen, Romke v.d.	43
Verwey-Jonker, Hilda	42
Vlek, Ruud	5
W	
Wansink, Hans	45
Watson, David	30
Went, Robert	47
Wilding, Paul	18 - 19, 42
Willemsen, H.	36

KABOEM is een zelfbeheercollectief van vrijwilligers waarbij de gelijknamige drukkerij en de uitgeverijen **IRIS, RODE EMMA** en **PAMFLET** zijn aangesloten. Daarnaast maakt de **VRIJE SOCIALIST** deel uit van Kaboem. De redactie van het voormalige tijdschrift werkt mee aan de anarchistische uitgave **DE RAAF** en organiseert bovendien - elke eerste zondag van de maand - lezingen en discussiebijeenkomsten in politiek-cultureel centrum De Badcuyp, Eerste Sweelinckstraat 10, Amsterdam.

Op de bijeenkomsten is gesproken door André Bons, Sjoerd Bosch, Martin Broek, Melaina Feenstra, Takis Fotopoulos, Ton Geurtsen, Dick Gevers, Arie Hazekamp, Jan Holvast, Roger Jacobs, Raf Janssen, Rudolf de Jong, Nard Loonen, Bas van der Plas, Harry Provoost, Marta Resink, Fred van der Spek, Siebe Thissen, Bert van Wakeren, Hanneke Willemse, Peter Zegers.

De behandelde thema's waren:

- Verleden, heden en toekomst van de sociaaldemocratie
- Neergang en toekomstperspectieven van het anarchisme
 - De Commune van Parijs: Jules Vallès en Séverine
 - De negatieve gevolgen van het positief denken
 - De doodlopende weg van de New Age
 - Verzorgingsstaat (1): een libertaire visie
 - Verzorgingsstaat (2): vrijheid, anarchisme
 - Arbeid (1): arbeidsethos en eigenarbeid
 - Arbeid (2): loonarbeid en zorgarbeid
 - Italië en het fascisme (1): de visie van Pier Paolo Pasolini
- Italië en het fascisme (2): anarchistisch verzet tussen 1919 en 1945
 - Zestig jaar Spaanse revolutie: 1936-1996
- Tachtig jaar Russische revolutie en de huidige Sowjet-Unie
 - Homoseksualiteit op Cuba
 - Leven en werk van arbeidersfilosoof Bernard Damme
- Anarchisme in Noord-Nederland tussen 1918 en 1940
 - Het ecologisch anarchisme van Murray Bookchin
 - De toekomst van de groene politiek
 - Persoonsregistratie en privacybedreiging
 - De actualiteit van het antimilitarisme
 - Zeventig jaar na de dood van Sacco en Vanzetti
 - De opkomst van het neo-liberalisme in Europa
 - Wapenhandel met Indonesië

Parallel aan deze lezingencyclus verschijnt, in samenwerking met uitgeverij Rode Emma, de brochure-reeks socialisme en vrijheid (zie achterzijde)